

114

13

सप्तशतीव्याख्या

नागेशभट्टकृ॥७॥

sapta shatī vyākhyā .

ध्यं॥ विश्वेश्वरीपदेनोपक्रमान् विश्वेश्वरीस्तुक्तमित्यपि॥ ७८॥ इति समाप्तो सावर्णेः कः प्रकाशो
 यत्र तादृशमन्तरेतद्वर्णने इत्यर्थः॥ ॥ इति शिव भट्ट सुत सतीगर्भे जनागो जीभट्ट कृते सप्तसती
 व्याख्याने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥ अयः शृण्वन्त्युक्तं तत्रेति हासमाह॥ अथिक्वाच॥ सुरमिति॥ अ
 सुराणामधिपे महिषे सति च पुनर्देवानामधिपे पुरंदर इंदु सति देवा असुराश्च प्रहर्तारो य
 त्र तादृशं युद्धं मय्युत्तमासीदित्यर्थः॥ देवासुरमित्यत्र अर्श आदित्वाच्चरंभासुरतपस्यं या
 असन्नस्य शिवस्यां सोयं जन्मत्रये तत्सुतो महिषः सच तपसा देवी निकटे स्तमसा युज्यं
 भवत्विति वरं प्रार्थितवान्॥ आदिष्टव्या बुभुक्षंता मर्त्या त्वं निहतः पुरा॥ द्वितीयस्तु यो नु भवा
 न्भद्रकाल्या मया हतः दुर्गं त्रयेणाधुना त्वांह निध्यामि सहानुगमि तिका लिका पुराणस्य
 छं॥ १॥ तत्रेति॥ इंदु सुराट॥ २॥ तत इति॥ पद्मयोनिर्वह्ना॥ प्रजापतिमिति॥ तस्य विशेषणं॥ ब्रह्म
 णः प्रजासृष्टत्वेन सिद्धे संबंधत्वाद्वाहो देवानां तन्मगमनं॥ ततः पालनसहारयोः शिवविहो

देवाः

ध्यां॥ विश्वेश्वरीपदेनोपक्रमात् विश्वेश्वरी स्तुतमित्यपि॥ ७८॥ इति समाप्तो सावर्णेः कः प्रकाशो
 यत्र तादृशो मन्त्रो तद्वर्णने इत्यर्थः॥ ॥ इति शिव भट्ट सुत सतीगर्भे जनागो जीभट्ट कृते सप्तसती
 व्याख्याने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥ अयः शरिव वत्युक्तं तत्रेति हासमाह॥ अथिक्वाच॥ सुरमिति॥ अ
 सुराणामधिपे महिषे सति च पुनर्देवानामधिपे पुरंदर इंदु सति देवा असुराश्च ग्रहर्तारो य
 त्र तादृशं युद्धं मदसतमासीदित्यर्थः॥ देवा सुरमित्यत्र अर्श आदित्वाच्च रंभा सुरतपस्यंथा
 असन्नस्य शिवस्यां सोयं ज नम्रयेत सुतो महिषः स्वतयसा देवी निकटे स्तमसा युज्यं
 भवत्विति वरं प्रार्थितवान्॥ आदिष्टव्या बुभुक्षंता मर्त्या त्वं निहतः पुरा॥ द्वितीयस्तु भव
 न्भद्रकाल्या मया हतः दुर्गं रूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगमि तिका लिका पुराणस्य
 छं॥ १॥ तत्रेति॥ इंदु सुराट॥ २॥ तत इति॥ पद्मयोनिर्वह्ना॥ प्रजापतिमिति॥ तस्य विशेषणं॥ ब्रह्म
 ण प्रजासृष्टत्वेन सिद्धे संबंधत्वाद्दो देवानां तन्मगमनं॥ ततः पालनसहारयोः शिवविस्मो

देवा ३

सप्त-टी-
१८

रेवाधिकारात्सञ्चलणान्तयोः सविधोगमनं ॥३॥ यथावृत्तमिति ॥ देवानामभिभवस्य विस्तार
प्रयत्नो यत्रेति चेष्टितविशेषणं ॥४॥ स्वयंदेति ॥ स्वयमित्यत्र एतत्तद्वेति सलोपः स
स्वयमिति द्विसकारपाठस्तु अनवीति द्वित्वेन बोध्यः ॥५॥ स्वर्गद्विती ॥ निराकृताः निःसारिताः
॥६॥ एतद्वृत्ति ॥ द्वयोर्वहुवचनं गारवात् ॥ चयं प्रारणं प्रयत्नाः आगताः स्मो भवामः ॥७॥ इत्यमि
ति ॥ भुवोः कुटीकोटित्वेन कुटिले आनने ययोस्तोऽशब्दस्य एष्टोदरादित्वाद्भुवः कुटीरक
प्रत्ययान्तात्कुटिकारादिति कीदृशञ्चलणः कोपिपिरज आधिक्येन शिवस्य तमोगुणोद्वाधा
न्येन कोपेपितमोगुणस्याधिक्येन विस्तृकोपस्य पालनमूलकत्वेन सत्त्वाधिक्यवत्तया विगुणो
प्यतिध्वन्यते ॥ अतएवोक्तं ॥ वैकृतिकरहस्ये ॥ सर्वदेवशरीरेभ्यो या विर्भता महाप्रभा ॥ विगुण
सामहान्तमीः सा हान्महिषमर्दिनी ॥ तत्रापिरजः सत्त्वयोराधिक्यं देवानां रजः सत्त्वमयत्वा
त् ॥८॥ तत इति ॥ द्वितीयं तत इति द्विसिद्धादित्यर्थं कं वदनादित्यस्य विशेषणं ॥ ८ ॥ अन्येषां चेति ॥
कुपितानामिति शेषः यत्तेज निर्गतं तद्वृत्तादीनां तेजश्चैक्यं एकत्वं समं गच्छत एतदसत्तत्

॥१०॥ अतीवेति ॥ तत्रेत्यस्य काले इति शेषः ॥११॥ अतुलमिति ॥ तदुक्तं तत्र पुराणं तत्र
असिद्धे कात्यायनाश्रमे कात्यायन स्वशिष्यं स्त्रीरूपेण मोहयंतं महिषं दृष्ट्वा स्त्रीत्वां निरु
निध्यतीति ॥ शक्तवानिति तदाश्रमे रूपधरणमिति कालिकापुराणे स्यष्टं ॥ आस्विनकुक्षचतु
र्दश्या अथमवतारः ॥ तद्युक्ताष्टम्यां तद्वयः नवम्यां द्वादशम्यां विसर्ज्य नंदवोरिति चतुर्विंशं
तत्तेजः एकस्य सन्नारीश्वरं त्विषादीत्या ॥१२॥ तेजोविभागेनांगविभागमाह ॥ यदिति ॥ शं
भोऽश्वेतांगतया तत्तेजसाजातं मुखं श्वेतमित्यर्थः ॥ विस्रोनीलवर्णतया बाहवो द्वादशानीला
॥१३॥ सोम्येति ॥ सोमसंबन्धिनेत्यर्थः ॥ द्वादसत्वादिर्मर्थेऽप्ययं ॥ अतएतश्चेतकानो यंद्रेण म
ध्यं रक्तं जंघोरुदिति भिन्नेषु देजंघा ऊरुच वा शरणेनेत्यन्वयः ॥ भुवः पृथिव्या नितं वः कटिपश्चा
द्भागः ॥१४॥ अतएव पादोरक्तौ तदुक्तं वेदं कृतिकरहस्ये ॥ श्वेताननानीलभुजा सुश्वे
तस्तनमंडला ॥ रक्तमध्या रक्तपादानीलजंघोरुतनमदा ॥ सुविभ्रजंघना चित्रमास्यां वरविभ्रव
णा ॥ चित्रानुलेपनाकांतिरूपसौभाग्यशालिनीति ॥ एवं च रूपेण पित्रिगुणत्वं स्तुचितं ॥

सप्तरी.
१६

स्वस्य चित्रत्वात् ॥ चित्रमास्यादिधारणं वस्त्रनामित्यस्य तेजसेति शेषः ॥ एवमन्यत्रापि ॥ १५ ॥ तस्या
इति ॥ प्रजापतेन दत्तादितेजसातेन ब्रह्मणो जसा पादोऽत्यनेन न विरोधः पावकोक्तिः ॥ १६ ॥ भु
वो चेति ॥ संधयो सो जसः भुवो वभस्तामित्यन्वयः ॥ करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा ॥ पुंन पुंसकयोः
कर्तुः श्रवणः श्रवणं श्रुताविति हेममाली ॥ अन्येषां च देवानां संबन्धिते जसां शिवा चंडी संभव
एकी भावः कार्यं वेत्यर्थः ॥ एवमसिद्धौ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ तेजो राशिसमुद्भवा मिति साये हत्वे पिगम
कत्वात्समासः मुहूर्त्तः ॥ १८ ॥ ब्रह्मादिषु विद्यमानस्वतेजसेव भगवती आ विभर्तेति तात्पर्यं ॥ पर्य
मेव माधुचदानमपि बोध्यं ॥ प्रसूतिमिति ॥ विनिष्कृष्य आकृष्यत्यर्थः ॥ समुत्पाद्य जनयित्वेत्य
र्थः ॥ यदेतत्तस्य श्रुतं एवमनेपि ॥ अत्र चर्तुं चेति चाकृता ॥ १९ ॥ शंखं चेति ॥ वरुणं च स्वस्या
नेः शक्तेः ॥ वायोश्चापवाणयोर्लीभ इत्यर्थः ॥ शंखं चेति च कारोव ह्यमाणया प्रासमुच्चयेत्यर्थे
वा ॥ २० ॥ वज्रमिति ॥ देवभेदादेकस्यैव दातुः पुंन क्वचित्पुनरुपादानेपि न दोषः ॥ २१ ॥ कालेति ॥ उ
पाद्येति शेषः ॥ प्रजानां पतिर्ब्रह्मा दत्तामालां कमंडलुं च ददावित्यन्वयः ॥ ब्रह्मा दत्तामालां कमंडलुं

मिति वा मन्त्रपुराणतः ॥ २२ ॥ **समस्तेति** ॥ कालो निमेषाद्याभिमानिनी देवता तस्या इति संबंधात्तेन वि
वक्ष्यामि यच्छीरोदश्वेति ॥ अंगुलीयकरलदानां तं हीरोदः कर्त्ता ॥ विश्वकर्मणः परशु ॥ अस्रक
चदत्तत्वं ॥ चूडामण्यादिकं वचनानां तं विश्वकर्मणः कर्त्तृत्वमित्यन्वयः ॥ तन्मतेऽर्घ्यश्चंद्रशब्देन तदा
करोललाटभूषणविशेषः ॥ आम्लानेत्यारभ्य पंकजदानानां जलधिः कर्त्ता तत्र पंकजं हस्तोत्पलसिं
हयोर्दाने हि मवान् कर्त्ता अदददिति ॥ ददने इत्यस्य लङि रूपं धृष्टं दत्त्वात्परस्मैपदं ॥ २४ ॥ ददावि
ति ॥ अनेनाद्यादशभुजा सहस्रभुजा चेषेति सूचितं ॥ तदुक्तं वैकुण्ठिकरहस्ये ॥ अष्टादशभुजा य
ज्या सा सहस्रं भुजा सती ॥ अष्टादशभुजाधारण विशिष्टोक्तेः ॥ सामान्यतश्च न्ये रायि देवैरायुधै
रित्युक्ते श्वेति भावः ॥ आयुधान्यत्र वक्ष्यंते दक्षिणाधः करक्रमानि ॥ अक्षमाला १ च कमलं २ वारण
३ सिंघ कुलिशं ४ गदा ५ चक्रं ६ त्रिशूलं ७ परशुर्दंशकः १० धंष्ट्रश्च ११ पाशकं १२ प्राक्ति १३ दंडः १४
शर्म १५ श्वेचापं १६ पानपात्रं १७ कर्मउल्लंघनं १८ ॥ अलंकृतभुजामोभिरायुधैः कमलासनं ॥ सर्वदेवम
यी मीशां महालक्ष्मीमिमान्दृष्ट्वा ॥ सजयेत्सर्वलोकानां सद्देवानां प्रभुर्भवेदिति ॥ एवं च स्वतया

युधैरस्थाग्राहीत्वं वैश्वीत्वं शोवीत्वं च त्रिगुणत्वं च सर्वमलभस्तथात्वेन यं ब्राह्मणवतस्त-
 मानश्चिन्तितं ॥ यद्यप्यत्र च ह्यदीनां इंद्रादीनां च शरीरानि कृतांतं तजोदेवी विमहन्
 येणाभिव्यक्तमासीत् आयुधानि च देवे ॥ स्वस्त्यादिभ्यो विनिर्गम्य दत्तात्येवोक्तं ॥ तथा
 पि देवी प्रोक्तं शास्त्रे तत्तदेवपालनीयेकदेशपालनशक्तित्वेन ये देव्या निवेष्टितास्त एव
 महिषवधेन सर्वलोकरक्षणाय पुनरेकीभूय द्राक्षाः ॥ एवं तदा युधनिजशक्यं सा श्रयो
 तिबोध्यं ॥ अहं विभूत्या वहुभिरेत्यादितृतीयचरितगतवचनसमूहान् ॥ लक्ष्मीतंत्रे पि प्रो-
 क्तं ॥ अतिलक्ष्मीवचनानि ॥ महालक्ष्मीरहं प्राक् पुनः स्वायं भवेतरे ॥ हिताय सर्वदेवानां ज-
 ता महिषमर्दिनी ॥ मदीयशक्तिले प्रायेतत्तदेव शरीरगः ॥ धृतं मया तेः संभूतैरप्यंघर-
 मशोभनं ॥ आयुधानि च देवानां धानि धानि सुरेश्वर ॥ मधुक्तयस्तदाकाराण्यायुधानि
 ममाभवन्ति ॥ वर्षांतेन वराचेत्स्यन्ना महिषमर्दिनी जित्वा मले ॥ संमानितेति ॥ सा

दृहासमितिनादक्रियाविशेषणं॥ अदृहासोऽत्यर्थहासः न भ इति भुवर्लोकोपलक्षणं॥ ३१॥
अमायतेति॥ मामानेदेवादिवाच्युतानजसमासः तेन संभवतेत्यर्थः॥ अस्य न भसीत्यादि
तत्र हेतुरतिमहत्वं बुद्धिभूरित्यस्य प्रतिशब्देनेत्यादि॥ ३२॥ चालेति॥ महीधराः पर्वताः॥ ३३॥
तुष्टुवुरिति॥ न भ अथ कुक्ष्यत्वं ज्ञानवान् आत्मा शरीरं च न भ न तं येषां संक्षुब्धं आ
कुलं जातमिति शेषः॥ अमारारयश्च संक्षुब्धा इत्यर्थः॥ ३४॥ संनक्षेति॥ युद्धाय सज्जानिध
तसं नाहानि आखिलसेन्या नियेषां आ इति क्रोधा विष्कारे अनेन च महिषासुरस्य तमो म
यत्वं उक्तं॥ दूता प्रेषणात्॥ कस्य चित्सेन्यस्य प्रथम प्रेषणं चतुर्थेण पितमो मयत्वाच्च॥
अतएव राजः सत्त्वाधिकदेव्यास्तद्वर्त्त॥ ३५॥ अभ्यधावतेति॥ स्वरितेन॥ ३६॥ देवीं विशेषयति
सार्द्धेन॥ दादेति॥ धनु योज्यायश्च निःस्वनेन धनु यः क्रंकार ज्पाया वृकारः॥ ३७॥ दिश
इति॥ समंतात्सर्वतः॥ ३८॥ शस्त्रेति॥ शस्त्रं केवलं मंत्रं प्रयुक्तं तदस्त्रं॥ ३९॥ युयुधे इति॥

अन्येऽध्वानदेत्येः सहितः चामराख्यः चित्तराख्यश्चरथमागह्यपादानस्यचतुरं प्रसेना
युतोयुयुचेइत्यर्थः ॥४०॥ अयुध्यतेति ॥ अयुतानामिति युतेरिति चतकृतवहुत्वविवक्षया बहुव
चनं ॥ एवमनेपि ॥ एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा ॥ लक्षं च नियुतं चैव कोटिरुदमेव च
वृंखर्वोनिखर्वश्च शंखपद्मोचसागरः ॥ अंत्यं मध्यं परार्धं च दशव्याधयाक्रममिति
ब्रह्मांडे ॥४१॥ अयुतानामिति ॥ गज्ज्वाजीत्यतो विडालस्येवं नं ॥४२॥ वृत्तइति ॥ अथते
यां वधानंतरं अयुतानां पंचाशद्भिः युतेः परिवारितो विडालनामा तत्र संयुगे युयुधे ॥ इत्यु
त्तरश्लोकेनान्वयः ॥ दुर्धरो दुर्मुखश्चैव विडालनयनस्तथेति वामनपुराणेपि ॥ विडालनय
नशब्दो योगसूटो न केवलयोगिकः प्रकृते च नामैकदेशेनामगहणं ॥ अतएव विडालस्या
सिनेति वक्ष्यमाणं संगच्छते ॥४३॥ युयुधेइति स्पष्टं ॥४४॥ युयुधुरिति ॥ अस्य परेनान्वयः
आर्यपरस्मैपदं ॥ उत्तरार्धमुत्तरान्वयि ॥४५॥ हयानां चेति ॥ रथदंतिहयानां प्रत्येकं कोटिके

रिसहस्रसंख्यायुतोमहिषस्तत्राभूदित्यर्थः॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि॥ भिंदिइतिदंत्यांतः॥ ४६॥
युधु॥ इति॥ केचिरदेत्याइतिशेषः॥ अपरेउत्तरान्वयि॥ ४७॥ लीलयेवेति॥ देवीमिति॥ अपरेउ
तेप्रसिद्धादेत्याइत्यर्थः॥ श्रोयाभ्यामित्यात्मनेपदंन धांदसत्वात्॥ ४८॥ लीलयेवेति॥ आधार
हिताननाः॥ ४९॥ मुमुचेति॥ उत्तरार्द्धउत्तरान्वयिधुताःकंपिताः॥ ५०॥ चक्षारेति॥ उत्तरार्द्धमु
त्तरान्वयिधान्ययावतः॥ ५१॥ तएवेति॥ तावंतएवेत्यर्थः॥ एकैकनिष्वासादेकैकगणःसंभूतइत्य
र्थःतेगणःकेचिदितिशेषः॥ ५२॥ नाशयंतइति॥ देवीप्रभावेनाप्यापिताःअवादयंतःवादेतवंत
इत्यर्थःगणःकेचिदितिशेषः॥ ५३॥ मृदंगांश्चेति॥ युद्धमेवमहोत्सवोवीराणांहर्षइत्यात्॥ प्रा
क्तानांदक्षिभिर्वर्षैरित्यर्थः॥ ५४॥ खड्गेतिस्पष्टं॥ ५५॥ असुरानिति॥ अकर्षयति॥ कृष्येऽसुरा
दिगालउ॥ अपरइत्युत्तरान्वयि॥ ५६॥ विधोयिताइति॥ अपरेगदयाविधोयिताःआमर्दितानिपा
तनेननिपतनेननुविशेरतइत्यन्वयः॥ वेपुरेतिघांसं॥ ५७॥ केचिदिति॥ मृत्लेनवक्षसिभिन्ना
भूमौनिपतिताःनिपेतुरित्यर्थः॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि॥ ५८॥ सेनेति॥ सेनामनुपश्चात्कुर्वन्ति

सप्त-टी-
२२

तसेनामगाः शरोधव्याप्तत्वात् **सेनाः शल्लवः तत्सदृशाश्च** ॥ अपरे धिन्नानीवाध्राणन्मुमु-
चुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ **शिरोसीति** ॥ धिन्नानीति शेषः ॥ ६० ॥ **एवेति** ॥ आशिर-यादयर्थेन ॥ पाटिताइ-
त्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि ॥ ६१ ॥ **कबंधाइति** ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतैर्भूतैः ॥ तदावेषा-
त्कबंधास्यादेकोऽस्यर्थाक्रियान्वित इति लक्षिताः ॥ अथरेकबंधाध्याधुयुधुः ॥ ६२ ॥ **कबंधाइति** ॥ उभ-
यत्रापि युधुधुरिति शेषः ॥ विधिना शिरस इति स्वल्पकथनं धिन्ना निशिरोसितैरेति वारि-
यः ॥ उभयुतो धाराः अक्षाभा अंत इति धांसः शान्ता ॥ **पातितैरिति** ॥ रथनागसहितैरश्वैरित्य-
र्थः ॥ एवमनेपि यदाध्राणि सूर्यसेनागानामित्यत्र सेनां ग शरेन राथेकारीनामेव महणमि-
ति नात्र नियम आदिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ **शो नितेति** ॥ असुरसैन्यस्य मध्ये वारणा सुराजिनां शोणित-
स्य ओष्ध्रवाहोयाकुतादृशो नधः ॥ ध्रुसुसुवुः ॥ धांसत्वात्समासः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ **सचेति** ॥ ह-
यं निजै इति शेषः ॥ तत्रोत्प्रेक्षते ॥ अमरारीणां शरीरेभ्योऽस्तन् विचिन्वतीव ॥ भूते लट्ति योऽ-
गामश्च धांसः ॥ ६७ ॥ **द्वयाइति** ॥ चोप्यर्थे तु तुष्टुतुष्टुः ॥ ६८ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुते सतीगर्भजना

गोमनदृक्ते सप्तसतो व्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः॥ रात्रेऽपि न च॥ निहन्यमानमिति॥ १२॥ तस्येति॥
उत्करः सप्तहः वा जिनां यन्तारं च जघानेत्यन्वयः॥ ३॥ चित्तेति॥ आशुगः वाहः॥ ४॥ प॥ सिं
हमिति॥ सव्येवामे॥ ५॥ तस्यादिति॥ पक्ष्मलविशीर्णतस्याभुजमित्यन्वयः॥ ७॥ चित्तेति॥ तत्तत्
लं अंधरादिविवमिवेत्युत्तरान्वयि॥ तेजोभीरवीत्यत्र द्रुलोल इति दीर्घः॥ ८॥ दृष्टेति॥ तत्तत्पुवंसुं
दं शूलमाधत्॥ आगच्छतदृष्टे इत्यर्थः सच शतधा नीत इति शेषः॥ ९॥ १०॥ सोपीति॥ हुंका
रेति ह्रस्वः॥ ११॥ १२॥ तत इति॥ समुत्पत्य आधुत्य गजकुंभांतरस्थित इत्येकं पदं॥ १३॥ युध्यमाना
विति॥ भागारुगजाति॥ युयुधातेतित्यत्र द्रुगृह्यत्वाभावाद्यं दस॥ १४॥ तत इति॥ युधानंतरं वेगा
त्खंडित्यगत्वा पुनस्ततो निघत्यावतीर्यत्यर्थः॥ १५॥ उदमश्चेति॥ रणे युद्धे॥ दंतैर्गजदंतनि
र्मिता युधैः मुखेभिः॥ तलेः च घटेऽश्वेत्यर्थः॥ यद्वा दंतैर्दंतदंतोरित्यर्थः॥ १६॥ दवीति॥ उद्धतं त
न्नामानंदैत्यंभिरीतिदमध्यः॥ १७॥ १८॥ विडालस्येति॥ यमस्तयं यमग्रहं॥ १९॥ एवमिति॥ गणा
न्निष्वाशाभ्यान्॥ २०॥ कांश्चिदिति॥ पुरः कवर्गादिः॥ २१॥ वेगेनेति॥ वेगो गतेऽभ्रमणं मंडलक

रगतिः ॥ २२ ॥ निपात्येति श्रमयाः गणः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वेगेति ॥ वेगयुक्तमरणेन विद्युत्साः कुटिताः च
 शीर्यन्तेति कर्मकर्तारिरूपं सर्वतः सर्वसासार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ श्रावयामास जलेनेति विशेषः ॥
 ॥ २५ ॥ धुतेति कंयिते इत्यर्थः ॥ खंडस्य खंडा यस्यां क्रियायां स्वासान्निजेनाकाशं धृत्य स्ताः ॥ क्षिप्ताः
 अवलाः ॥ पुनराकाशात्पेनुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सेति ॥ सातस्योपरि याशं क्षिप्त्वा तं बंधयत्यन्वयः ॥ २८ ॥
 तत इति नस्य सिंहोत्तस्य श्रद्धयतदेवेति शेषः ॥ २९ ॥ तत इति तं पुरुषं देवी आश्वेव त्वद्धर्मणेति
 समाहारद्वंद्वः ॥ तत्साहिते सायकेः चिद्रेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ करणेति ॥ महासिंहं देवीं वाहनं ॥ कर्षत इत्य
 स्य सिंहमित्यादिः निरकुंतोति ध्वंसं ॥ ३१ ॥ तत इति तथैव श्रावरेव ॥ ३२ ॥ नत इति महिषस्य शिवा
 रत्नेन जायमान इत्यथादि विच्छेदयात्रमधुधानं ॥ युद्धधर्मबोधयितुं श्रमनाटनं वा एतत् ॥ धानं
 मधं कर्मणि ल्युट् ॥ धानादरुणलोचना पुनः पुनः जलसचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ नन इति ॥ बलं शरीरं
 वीर्यं मुत्साहः ताभ्यां महोगर्वं ॥ ३४ ॥ सात्वेति ॥ मदेनोद्धत अतिशयेन जातो मुखे तातो यस्याः सा
 आकुलाक्षरमिति वचनक्रिया विशेषणं मधस्वभावोयं ॥ ३५ ॥ देव्युवाच ॥ गज्जं गज्जंति ॥ संभ्र

मेरादिरुक्तिर्मदेनच॥ पिबामीति॥ एवं जया विशुक्तिस्तु राजानं प्रति अथिरिति नरोधः॥ ३५॥ अथ
रुवाच॥ एवमि॥ समुत्पत्त्य कूर्द्धनं कृत्वा तं सा आरूढा॥ अथ पुनं पादेनाक्रम्य दृढं ध्याकण्डे शस्त्रे
नाता उद्यदित्यन्वयः॥ ३६॥ तत इति॥ तथा यदा आक्रांतिः दृढं धृतो पिसततः शस्त्रे ता उन्नोत्तरंततः म
हिषस्वत्तयो जानिज मुखार्धनिःक्रांतः निःसृता र्धकाय एवं देव्या वीर्येण अति अतिशयेन सं
वृत्तः प्रतिबद्धः निःक्रामिं नाशक इत्यर्थः॥ ३७॥ अथेति॥ एवं च शिरछेदोद्भवंत दधानं वं शस्त्रेण
शिरमि त्यत्र शिरछेदायोद्भवो यस्येत्यर्थो बोध्यः॥ यदा कंठे त्रिशस्त्रेण ता उन्नमेव शिरस्य छेदः
यत्वेयविशेषः कल्यांतरीय इति तत्र॥ पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रति कल्पं तथैव तु॥ प्रति कल्पं स्व
यं देवी देत्यानां नाशनाथवे॥ तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागम इति राम वृत्तांतवर्णने का
लिका पुराणात्॥ वृत्तं व्यवहारः तेन क्रिया प्रति कल्पमेक जानीयेव न तु विजातीयोत्पत्तौ तु क
ल्पमेदेन क्वचिद्देहो हरिवंशादिद्या माख्यादित्वेव तत्वं ब्रह्मैव वर्तते अथ मंशे प्रति कल्पं कुरुच
रितमेव मेवोत्तान्यथेति नारदश्चेति प्रति कल्पं त्वेव मेव चोरितं नात्र संशय इति ब्रह्मण उत्तरं

सप्तमी-
२४

वाग्दे॥ तत इति ननाशपालयितं॥ हाहेति कृतं येनेति सेन्यविशेषणं॥ ४०॥ तु शुभुरिति॥ सुरा इन्द्रा
द्यादेव्यैर्वेत्तादिभिः सह महर्षिभिश्च सह गृह्यु रित्यर्थः॥ ४१॥ इति शिव भट्ट सुत सतीगर्भजनागो
जी भट्ट कृत सप्तशती व्याख्याने नृती यो ध्यायः॥ ३॥ तु शुभुः सुरा इत्युक्तं तां स्तुतिमाहुः॥ अथितगच
श आदय इति॥ आदिना महर्षयस्तस्मिन्महर्षि आसुरेदेव्यानिहते इत्यन्वयः॥ शिरोधराजीवाः
संस्कंधः पुलकारोमांजाः॥ १॥ देव्येति॥ आततं व्याप्तं॥ ततं स्तब्धं च निःशेषस्वगणशक्तौनां स
महर्षयश्च द्रव्ये तं धृतिं समूह एव ते जां प्राश्नवय एव मूर्ति विगहोयस्यास्तयेत्यर्थः॥ समूह इ
ति भावेकः॥ नतास्मेत्यत्र विसर्गस्य सः॥ २॥ यस्या इति॥ यस्याः अतुल्यं प्रभावः तेजः क्लृप्तं च शारीरं
कृतं अनंतः सहस्रास्योपि ब्रह्मास्वध्याहारः सर्वशक्तिरपि नालं न पर्याप्ताः॥ अशुभेभ्योभ
यस्यात्यर्थः दंडोष्टः समाहारः॥ ३॥ या श्रीरिति॥ यापान्मनां भवनेष्वलक्ष्मीः कृतधियां निर्मल
तः करणानां हृदये शुभुर्द्विः स्वर्गपदार्गसाधनं ज्ञानं सतां हृदये शुभुश्च अस्ति वयुर्द्विः कुल
जनप्रवस्य शुद्धवंशजभनो हृदये शुलङ्का करणीयाश्च दिति जनकोतः करणश्च दिति विशेष

२४

यः न तास्मेति प्रावतु ॥ ४ ॥ एषा आधाततस्तुतिस्तुतस्त्वमस्तुत्येवेत्याह ॥ केमिति ॥ असुरादे
त्यस्वाः शिवायः गणाः प्रथमास्तुभ्रतिषु ॥ अचिंत्यं सर्वं कृत्वा दणि क्षुधनीयं तव श्रुयं
तः किं केन प्रकारेण वर्णयामः ॥ यपरं देवनाशकारे भरिवीर्यं अति अत्युत्कृष्टं यपरं युद्धयुया
निचरितानि तान्यप्यति अत्युत्कृष्टानि अतः किं वर्णयामेत्यन्वयः ॥ सर्वत्राचिंत्यपदमन्वेति ॥ ५ ॥
मूलप्रकृतिश्च त्वमेवेत्याह ॥ हेतुरिति ॥ त्वं समस्तजगतां हेतुर्न लकारणं ॥ तत्र हेतुर्यतस्त्रिगुणं
सत्वरजस्तमोयुता ॥ नन्वेवं गगादिसंबंधेन सर्वकारणं त्वं न स्यादत आह ॥ अपीति ॥ त्रिगुण
पिदोषे गगादिभिर्न ज्ञायसे नापि तान विध्यसि यद्वा ते ये विप्रिया केनापि न ज्ञायसे तद्भा
वादित्यर्थः ॥ नन्वेव धारिर्छिन्नतया सर्वहेतुत्वं न स्यादत आह ॥ हरिहरादिरूपपारा ॥ अज्ञातपरि
छेदाः परिछेदाभावादित्यर्थः ॥ तत्र हेतुर्यतः सर्वोपवासर्वमाश्रयः कार्यस्य सा कार्यहकार
णमाश्रयते ॥ सर्वत्र वर्तमाना च यतश्च एतज्जगत्तवांशभूतं सर्वसमष्टिं न लक्षणस्वदं प्राप्ता
त ॥ एतदयं धारिर्छिन्नत्वं व्याहृतं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं विकारायति रत आह ॥ अया कृतावधि

धविकारहीनत्वात्॥ नामरूपहीनत्वाच्च॥ हियतः संसारस्याधाप्रथमाधकृतिः सत्वरजस्तमसां
 साम्यावस्थायि॥ कीदृशी परमापर आत्मा मीयते जीवभावेन विधिर्धते॥ यथापरमात्मेव प्राकृ-
 तधर्माध्यासा जीवत्वेनाध्यवसीयते॥ ६॥ **यस्या इति** हे देवि यस्याः समुदीरणेन उच्चारणेन सम-
 साधुरता सकलदुरसप्तहः॥ सर्वयज्ञेयुत्पत्तिं प्रधाति सा स्वाहात्वमेवासि॥ वेदसिद्धं॥ तथा
 पितृगणस्यापितृपि हेतुस्त्वमेव यतः अतएव जनैः पितृकर्मणि॥ स्वधा च उच्चार्यसे चात्मा
 हा देवकर्मणि॥ ७॥ देवप्रकृतिरयत्नमुक्ता ब्रह्मापित्वमेवेत्याहुः॥ येति॥ हे देवि यामुक्तिहेतुः अवि-
 चिंत्यमनुष्ठेयत्वचिंताया अप्यविषयं महावृत्तं अहिंसा सत्या स्तेयन लचर्या परिमहत्तयं
 योगशास्त्रे धर्मासिद्धं साधनं यस्या इदं शीघ्रं या सा भवती भगवद्विषया परमा उत्कृष्टा विद्या
 तद्विषयावरणभंजिका ब्रह्मज्ञानरूपा त्वमेवाहियतः अतस्त्यक्तिसमस्त रागादिदोषैर्मो-
 हे धुभिर्मुनिभिर्वशीकृतं दिव्यैः तत्त्वं ब्रह्मेव ज्ञेयत्वेन सारोप्येयां तैरभ्यसे इत्यर्थः॥ च अभ्या-
 से इत्यत्रासंधिः सहिताया अनित्यत्वात्॥ ८॥ **सा इति** सुविमलानां अपौरुषयत्वेन दोषरहि-

तानां चरचां यजुषां उद्गीथः साम्नां भक्तिविशेषः ॥ तेन रम्यं पदं पाठयेथां तेषां साम्नां च निधानं
माश्रयः शब्दब्रह्मरूपां भवस्य संसारस्य भावनाय प्रवृत्त्य विच्छेदाय यादेवी द्योतनशीला च
यो वेदसात्वं भगवती भवंति ते भावाः प्राणिनस्तेषां भावनाय जीवनाय कृषिवाणिज्यपशु
पालनरूपा वा तौ पि ॥ त्वमेव भगवती वार्ता त्रयोविशेष एष सर्वजगतां श्रुतिप्रायितपीडाहं
त्रीश्रुतेन विद्वा सर्वविद्यास्वरूपा त्वमेवेत्युक्तं ॥ ८ ॥ तदधिष्ठात्र्यपि त्वमेवेत्याह ॥ मेधासीति ॥
मेधा सरस्वती सेवङ्खद्राप्यत्वेन दुर्गासीत्युच्यते ॥ दुर्गमसंसारसागरस्य नोः ज्ञानद्वारा ॥
एवं पूर्वोक्तं न ब्रह्मासीत् ॥ असिद्धेनोते व्यतिरेकमाह असंगेति ॥ साहिकर्णधारिद्विसंगवती ॥ शं
भो कृता प्रतिष्ठा आस्य दं यथा अर्थशरीरत्वात् ॥ उत्तरार्द्धेन प्रोवीत्वं वै सवीत्वं चोक्तं ॥ १० ॥ इय
दि ॥ इयर्द्धे स सहितं द्वां द्वां पदव्यत्ययः सर्वोर्द्धोक्तगुण विशिष्टं तव वक्त्रं विलोचयामि ॥ अ
सतो येण महिषासुरेण सह सा दर्शनसमकालमेव तया गतिनिष्ठुरं यत्प्रहृतं तदत्याश्रय
मित्यर्थः ॥ जगन्मोहकमपि दृष्ट्वा न तस्य मोह इत्यति सुभरोयं तादृशस्यापि वधेन देया ए

सप्त. टी.
२६

वोक्तव्यः सिध्यते ॥ ११ ॥ **इति** दृष्टा पोत्यर्थः ॥ भुवोः कुटीव क्रता तथा करालं भीषणं उद्यच्छं
केत्यनेनापि तिरिक्ततां अनेन देव्युक्तव्यः आगवदेव ॥ १२ ॥ **देवीति** ॥ देवि प्रसीदेत्युक्ता विचार्य व्यर्थ
मेतद्वचः असन्नत्वा देवतवेहाह ॥ भगवती परासानुमहासा बुद्धिर्यस्यास्तादृशी ॥ कथमेतत्तु
नंतत्राह ॥ यतो नो भवाय कोपवती सती त्वं नो रिरूणां कुलानि सद्यो विनाशयति तत्र संघ्रति
पति माह विज्ञातमित्यादि ॥ एवं कोपोप्यर्थं रक्षणं फलकोनितु स्वभाविक इति सत्वगुण प्रधान
त्वं ध्यनितं ॥ १३ ॥ **ते इति** ॥ संमताः महाजनां गीकृताः धर्मघटितो वर्गः धर्मार्थं काममोक्षद्वयः
धन्याः पुण्यवत्वेन धर्मसिद्धाः निभृताः नितरां यो धिताः गुणाश्च अभ्युदयसर्वमनोरथदा ॥ १४ ॥
धर्म्यो एति ॥ हे देवि भगवती धर्मसाक्षात्प्राप्तुं कृती ॥ प्राज्ञमाजितं पुण्यवान् सततं पुंवमुकृत
लब्धत्वा साक्षादेव ॥ अथादतः नित्येनेमि ॥ निकाशवति श्रद्धावान् ॥ अतिदिनं सदेव यश्चिद्वि
कावच्छेदेन सकलानि धर्म्याणि कर्माणि करोती पुनस्तत्त एव त्वत्प्रत्युद्देशेन कृतकर्मभ्यो ल
ब्धत्वा साक्षादेव स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ततः क्रमेण चान्मोक्षं च ॥ ननु निश्चये ॥ तेन त्वं लोकत्रये पिय

लक्ष्मिस्तुत्यते इति विशेषः ॥ १८ ॥ दुर्गति ॥ दुर्गे दुर्गमे संकटे इति यावत् ॥ तन्नामेशति च दारिद्र्य
शब्दे भावे धनं धनिकूल धनिसाधनजं ॥ आर्द्धचित्तास्त्रिधचित्ता ॥ दुर्गस्मरणं च दुर्गजगदि
दं सर्वदुर्गसर्वस्य कारणं अहं दुर्ग इत्येवं रूपं ॥ विष्णुर्जगदिदं सर्वविष्णुः सर्वस्य कारणं ॥ अ
हं विष्णुरिति च यद्विष्णोः स्मरणं विदुरिति रहन्तारदीयोक्तोः ॥ १९ ॥ सर्वोपकारित्वमुपधादयति
॥ एभि रिति ॥ दैत्यैरित्यर्थः ॥ उयेतीतिले उयेलित्यर्थः ॥ एते दैत्याः नामेत्यभ्युपगमेन रकायेति
तदर्थे चतुर्थी ॥ तथापि एतत्पुं प्राप्य स्वर्गं गच्छंतीति हेतुद्वयं मनसिकृत्या जगादा हितान् हं
सीत्यर्थः ॥ २० ॥ दृष्टे वेति ॥ दर्शनोत्तरमेव तावन्मात्रेणैव भस्मकरणयोग्येषु यत्वंशस्त्रेषां
तयसिततेषां मुत्तमलोकप्राप्तये इति तेष्वप्युपकारके वत्वमिति किं वक्तव्यं भक्तेष्विति भावः ॥ २१ ॥
खड्गति ॥ निकरः समूहः विष्णुराणं सर्वत्र प्रसरणं निबहः समूहः यद्विलयं नागतास्तदेतत् ॥ अ
शुमान् यद्दुःखं स्तौष्टी गितव्यं माननं विलोकयतां च ह्यधामाश्रयादिति शेषः ॥ २२ ॥ दुर्दत्ता
नां वृत्तं दापयंतस्य शमनं तव श्रीलं स्वाभाविको गुणः तथा न्ये रतुल्यमत एव विचिंत्यं कीदृशमि

तिचिंताऽविषयः दृष्टेव किंनेत्यादिनोक्तं ॥ नयमाकृतिः च परं हुता आत्मसात्कृता देवायेने दृशः परा
क्रमोयेषां ते आदित्यानां हंत वीर्यं ॥ एवं चेदश-नूपेणो दशवलेन च तेयां शस्त्रतोहननमपि तदीय
पायशांतये इति ते बुद्धेव त्वया कृतेति भावः ॥ २० ॥ केनेति ॥ अतिहारिः मनोहरं विरोधोत्रलंकार
केनोपमेति तृतीया आर्थत्वात् ॥ चित्ते क्रयारिपुष्वपि उपकारकत्वात् ॥ निष्ठुरता तु स्वयेव ॥ अत्र
क्रयास्वाभाविकी निष्ठुरतास्वारे पितेति विरोधपरिहारः इति बोध्यः ॥ २१ ॥ त्रेलोक्यमिति ॥ त्व
येत्यंतमेकान्वयः ॥ ततो रिपुगणा इत्यंतमपरं वाक्यं भयमित्यतो भयमित्यंतमपरं ॥ अनेन चि
त्तेकृतेत्येतद्विदितं ॥ नमस्ते इत्यनेन नमस्कारातिरिक्तप्रत्युपकारकरणो नास्माकं सामर्थ्य
मिति ध्वनितं ॥ २२ ॥ २३ ॥ आद्यमिति ॥ दृष्टिणो इत्यस्य दिग्भागे इति शेषः ॥ भ्रामणेनेत्यत्र इत्या
भावः आर्थः ॥ २४ ॥ सोमानीति ॥ सृष्टिस्थितिव्यापारणि ॥ अत्यर्थं घोरालि संहारव्यापारणि
तथा भुवं पृथिवीं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वर्गेति ॥ संगः संसर्गः ॥ २६ ॥ अयिरुवाच ॥ एवमिति ॥ सुरैरिति
धृष्टिान्यायेन महर्षिपरमपि ॥ नंदनं देवो ध्यानं दिव्यैः उत्कृष्टैः गंधाः श्रीरागादयः अंगुले

पुनश्चोचंरनादि॥३७॥भजेति॥दिव्येर्मनोज्ञैःधूपेस्त्वितिपाठः॥३८॥देव्युवाच॥वियतामिति॥
देवा ऊचुर्भगवत्येति॥३९॥यति॥यत इत्यर्थः॥हर्षाभ्यर्थादुत्तरार्धमुत्तरान्वयि॥यदिकापीति
वाप्रादु एवमर्थयधेवंसत्यपिचरोदेयइतिआर्यंउत्तरार्धमुत्तरान्वयि॥३९॥न—नितवेधत
दावस्यमाणमस्त्वित्यर्थः॥आस्माकंअस्मभ्यंइत्यर्थः॥४०॥संस्मृतेति॥हिंसेयाइतिआर्यंउत्तर
ार्धमुत्तरान्वयि॥४१॥तस्येति॥विजिह्विविभवेरितिस्वहयोगेत्ततोया॥भवनेवसाहित्यंविजिह्वा
नंतस्य—विजिह्वयवयःविभवाप्येष्वर्थोदयः॥धनदासदीनांसंयदअनुन्यात्मभावाः॥आ
दिनापुत्रादिबद्धयेउपचयाय॥४२॥अस्मिन्निवति॥तथात्मनःआत्मनश्चार्थेइत्यर्थः॥
तथेत्युक्तातथास्त्वित्युक्ताभद्रंकालयतिवर्द्धयतिभद्रंकाली॥अंतर्हिताअदृश्यावभवे
त्यन्वयः॥४३॥इतीतिस्यच्छं॥४४॥पुनश्चेति॥गोरोगोरीदेहदेहकारणंयस्याःइत्यर्थाः॥समु
द्रवःकारणंप्रादुर्भावः॥यथायेनप्रकारेणतत्रहेतुदुष्टवधोदेवलोकरक्षणंच॥ननुतेनाप्य
स्याःकोर्थःसात्राहोपकारिणीति॥उपकारस्वभावायतइत्यर्थः॥तद्धृणुष्वत्याकर्षस्तउत्त

तत्प्रकारं प्रथमं तन्निधातोयं व्यातिलोकप्रसिद्धं ॥ एनामुपक्रम्य लक्ष्मीर्तत्रैव लक्ष्मीवाक्यं ॥ अभिधुता
 सुरैः साहं महिषं जघ्नुषीदृणात् ॥ महिषांतकरीस्तुतं दृष्टं देवैर्महर्षिभिः ॥ उत्पत्तिं युद्धविक्रान्तिं
 स्तोत्रं चेति सुरेश्वरः ॥ कथयंति सुरैस्त्रीर्णब्राह्मणवेदपारंगः ॥ लभंते च फलं प्राश्नदादिपत्य
 मनश्चरमिति ॥ महिषांतकरीस्तुतं देवीर्महर्षिभिश्च दृष्टं ॥ देव्या यथा ततमिति श्लोके खिलदे
 वमहर्षिस्तज्ज्वलविशेष एतत्तु व्याभिस्तुतयो याश्चेति श्लोके ब्रह्मर्षीणां तु स्तुतिं कर्तुं त्वष्टा
 पादनाच्चेति बोध्यं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति शिव भट्ट सुत सतीगर्भ जन्म गो जी भट्ट कृतं सप्तसतीव्याख्याने
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ यथा वक्तव्यं यथा मिति ज्ञातमिति हासमाह ॥ अष्टविंशवाचो पुराणि ॥ क
 श्यदा तद्वत्वा मुत्पत्तो न मुविज्येष्टो शुंभनि शुंभाविमो सतालव्यो चेति वामनपुराणे ॥ लक्ष्मी
 तंत्रे ॥ तामसेत्वंतरे शक्तं महाविद्याभिधायकं गौरीदेहांतसमुद्भूता कोशिकीति तद्वद्वत् ॥ वधा
 यदुष्टदेत्यानां तथा शुंभनि शुंभयोः ॥ प्रसीया शक्तयो यास्ता देवश्रेष्ठ प्राणीरगाः ॥ तास्तान्

धूमधारिण्यः साहाय्यं विदधुर्मम ॥ तामिर्निहत्य देत्येकान् नृहंतव्यामेयथायथान् ॥ संहृतात्मनिताः स
र्वमदीयाः विधुः शोखिलाः ॥ अहं निजद्विष्यो यश्चादेत्यो शुंभनिशुंभकाविति ॥ नारायणीस्तुतिर्नोम
स्रं यमशोभनं ॥ पुरंदरतटादं देवैरुनिपुरंगमे ॥ एवासंस्तुजिताभक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति ॥
कोशिकी सर्वदेवेश सर्वकामप्रदा ह्यहं ॥ उत्पत्तिपुद्गलिकोऽतिस्तुतिश्चेति पुरातनेः ॥ पद्यते त्रितयं
विप्रेः वेदे वेदांगपाठगेः ॥ एतासाधरमाश्रितो बूढस्था सामहीयते सी ॥ महालक्ष्मीर्महाभोगा
प्रकृतिपरमेश्वरी ॥ अमुक्यास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः पुरैः ॥ नमो देव्यादेकं देवीस्तुतं सर्व
फलप्रदं ॥ इमां देवींस्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह ॥ क्लेशानतीत्यसकलानेस्वर्यं महदंशु
ते इति ॥ यज्जज्ञावेश्यसुरथो यरां सिद्धिमवाप्नुयति ॥ अग्निमुखदेवगणदशं स्तोत्रं नारायणी
स्तुतं ॥ तत्र नारायणो नमोस्तुत इति बहुधाभ्यासात् नमो देव्ये इत्यादिकं देवीस्तुतं ॥ देवीयदेनोप
क्रमादिति बोध्यं ॥ मरोगर्ववलं शक्तिः ॥ १ ॥ ताव वेति ॥ स्तुवतिकर्मणि लोकं श्रीरयतीति स्वर्यं
स्यस्तस्य भावः सर्वलोककर्मश्रेयकता ॥ तद्वदेव मधिगारं तथा कोवेरं वरुणस्य वाधिका

सप्त-टी.
२६

रमित्यन्वयः॥२॥**तो वि**ति॥ पवनः श्रद्धयतेऽनेनेतिकारणेन तेन तदधिकारमित्यर्थः॥ विनिर्ध-
ता कं धिताः श्रतः परैराश्वतो जितः॥ संतः भव्यं राज्या जाता इत्यर्थः॥३॥**ह ते** ति॥ आत्मस्वात्कु-
ते इत्यर्थः॥ अधिकारिणो रावता दशात्रिंशः॥ अधिकारवृत्तहेतुार्थांतर्भावेनेकार्थो भावः ते-
न त्रयत्रिंशदित्यर्थः॥ ते चार्को द्वादशरुद्रा एकादशसबोद्धो विश्वे देवा द्वा विति॥ एक एव त्रिंश-
द्वस्तंत्रेणोभयार्थः॥ निराकृता स्वर्गद्विनिःसारिताः संस्मरंति॥ स्मृतं वंते॥ वर्तेमानसामो य-
स्ते लट्॥४॥**तत्र हेतुमाह**॥ **तथे** ति॥ स्मृता सती अखिलाः परमापर इत्यन्वयः॥५॥**इती** ति॥
भगव्यो अभिव्यक्तिस्थानत्वादिभवद्भमनं॥ तत्र हि भवति॥ शुभनिशुभदमन्याः सारस्वती त्व-
पिथया विस्तृमायात्वं तथोक्तमुपक्रमे॥६॥ प्रशब्दोक्तितां सावात्म्येन स्तुतिमाह॥ **देवा ऊचुः**
नम इति॥ देवी धृत्यादिमती॥ महिदेवी॥ महतां ब्रह्मादीनामपि देवानां सर्गादिव्यवहारवर्तयि-
त्री॥ शिवमुक्तिरूपा॥ प्रकृत्येष्टाष्टिशक्त्ये॥ भद्रारक्षणाशक्तिः॥ नियताः समाहितचित्तः॥ प्रण-
तास्मस्मतिपादसरणे॥७॥ **रो द्वाये इति**॥ संहारशक्त्या॥ नित्याकालानवधिना नित्याख्य

शक्तिरूपाच॥ गोरीतद्वर्ण॥ धात्री जगदाधारा॥ ज्योत्स्नाः चंद्रकिरण॥ इंदुश्चंद्रः इंदुमुपलक्षणं ज्यो
तिरूपत्वमस्य॥ सुखापरमानंदरूपा॥ ८॥ कल्याणीति॥ तत्केशीवद्विभूयवयसिद्धिरितिमादि
रष्ट्रविधा॥ अणुतानम्रा॥ नमोनमः॥ कुर्मवित्यन्वयः॥ निरतिरलस्योः स्वार्थेण॥ यद्वानेवत्ये
रुहेशके॥ सर्वाणीश्वशक्तिः॥ ९॥ दुर्गायेति॥ दुर्गेदुरधिगमः पारः पारिच्छेदो यस्य सत्ये॥ दुर्गा
संसारतारं करोतीति च॥ सारोवलंतद्वत्ये॥ सर्वकारिण्ये सर्वजननेस्वतंत्राये॥ अकृतिपुतय
नेयोर्भेदज्ञानं व्याजितदूपायेव सिद्धे च॥ कृत्स्नतद्वर्णं कृत्स्नशक्तिश्च॥ धूम्रातद्वर्णं धूमाव
तीशक्तिश्च॥ १०॥ अतीति॥ विद्यात्वेन संसारतापस्या मनम्रा इत्यर्थः॥ जगत्प्रतिष्ठा॥ जगदुपा
दानकरणं॥ जगदाधारे॥ देवो देवशक्तये॥ अकृतिः क्रिया॥ ११॥ या देवीति॥ विष्णुमायामुल्ला
विधेति शक्तिः सर्वागमेषु श्रुतिगदिता॥ नमस्तस्येदुतिविकेण कायिकवाचिक मानसिक
पनमस्कारत्रयं दर्शितं एवमनेपि॥ १२॥ चेतनानिर्विकल्पं यादिशक्तिरित्युच्यते॥ १३॥ बुद्धिः स
विकल्पकज्ञानं॥ १४॥ निद्रासुषुप्त्यवस्था स्वप्नावस्था च॥ १५॥ धुधाऽभ्यवजिहीर्षा॥ १६॥ धा

यासंसारतयाभावः वर्णप्रसादश्च ॥१७॥ शान्तिः कार्यजननसामर्थ्यं ॥१८॥ तस्माच्चनात्मनोयस्यो
 कारेण ॥१९॥ ध्यातिः सत्यपिसामर्थ्यः धर्कारिणि अयकारचिकीर्षी ॥२०॥ जातिगोत्रादि ॥२१॥ ल
 ज्जास्वाकार्यविषयान्यज्ञानभीः ॥२२॥ शान्तिरिन्द्रियसंयमः विषयोपरतिरूपः ॥२३॥ अर्धा
 श्रुत्याधुक्तेर्यश्चास्तिकत्व ॥२४॥ कांतिः शोभा ॥२५॥ लक्ष्मीर्धनादिसंपत्तमोक्षप्राप्तिर्वी ॥२६॥ व
 तिर्जीविकाप्रवृत्तिश्च ॥२७॥ स्मृतिरनुभूतविषयज्ञानं ॥२८॥ दयापरदुःखप्रहाणे ध्या ॥२९॥
 तुष्टिरधिगतानभिलाषः ॥३०॥ मातापालयित्रीमातृकाधिष्ठात्रीदेवता च ॥३१॥ भ्रातरितद
 तितद्व्यत्ययः ॥३२॥ इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियारणं ज्ञानकरणं नभूतानां च ज्ञानविषयाणं सूक्ष्म
 स्थूलानां अधिष्ठात्रीप्रवर्तिका ॥ यावद्वलेषु भूतेषु श्रुतार्थमि विषयास्थिता तस्ये व्याप्तिरे
 वे व्याप्तिकाये इत्यर्थः ॥३३॥ चित्तिचयनं वद्वि ॥३४॥ नमस्त्यनेन नमो तमत्रस्वरूपत्वं इदमुप
 लक्षणं सर्वमंत्रस्वरूपत्वस्येति कश्चित् ॥ अत्रायं संज्ञा ॥ विष्णुमायाचेतनाचबुद्धिनिदेष्टु
 धातया ॥ अथाशान्तिश्च तस्माच्च ध्यातिर्याति ततः परे ॥ लज्जा शान्तिस्ततः अर्धाकांतिर्लक्ष्मीस्त

तः परं ॥ इति स्मृतिर्याचेरनुष्ठेर्माता ततः परं ॥ आंतिव्यापिस्मृतिश्चैव नृयोः विंशतिसंख्यकाः ॥
इतोऽधिकमनार्यं स्यात्तत्रेकात्थायनेस्युदं ॥ स्तुतेति ॥ याशुभहेतुरीश्वरी सुरैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैस्तुता
॥ तथा इंद्रेण महेष्वरचे सत्यभीष्टस्य संश्रयात्प्रापिः ॥ दिनेषु प्रतिदिनं सेवितानः शुभानि भद्राणि
अतिशायितशुभानि करोतु ॥ आयादश्च हंतित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ येति ॥ सांप्रतं च यादृशं सुरैः प्रमाजिः
उद्धतदेवपीडितैः ॥ नमस्यते स्तुत्यते च करोतु सान इत्यनेनान्वयः ॥ याचभक्तिनम्रा शरीरैरस्मा
भिः स्मृता सती स्मृतिलक्षणैर्वै एव न सर्वदा पदो हंतिकरोतु सान इत्यनेनान्वयः ॥ ३६ ॥ अस्मि
रुवाच ॥ एवमिति ॥ तत्र देवसन्निहिते देशे हेराजन् ॥ यार्चती जान्हव्यास्तोये स्नानं स्नानमिव स्वी
यस्य नतिपुक्तानां देवानां मपि समुखं यथा वित्यर्थः ॥ तथा ते धामज्ञानं दृष्ट्वा कोऽस्तु यत इति
वृष्टिः ॥ ३७ ॥ सेति ॥ कामदया स्तुत्यते यन्मां नाभिभाष्यथ मदन्याया अभिवादिभिः ॥ ततो
प्यज्ञानमेव दृष्ट्वा ते यादृशया स्वयमब्रवीत् ॥ अस्या इति उक्तिः ॥ राजानं प्रति नरैः शरीरं
या लोकातो गृहं तस्मिन्नुक्तं सत्यं यथानां शो न प्रादुर्भूताऽत एव प्रिया ब्रवीदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कि

सप्त-मी.
३१

मधुवीतत्राह॥ **स्तोत्रमिति**॥ समेतैः मिलितैः रणे निशुभेन पराजितैः अतएव शुभेन निराकृतैः
स्वर्गादिति भौवशेषः॥ **३२॥ शरीरेति**॥ यत् निर्मिता तत् कोशिकीति गोयत इत्यन्वयः कोशिकीति ता
लमध्यं॥ तत्सरीरं मूलशक्तिरेवैवं शेषेण निर्मितेति बोध्यं॥ **४०॥ तस्यामिति**॥ कृष्णभूतकृष्णवर्ण
वाभूत् सर्वतुरक्तवर्णमिश्रकृष्णवर्णं पार्वतीगौरीतिसुनाममात्रं पार्वत्याः गौरवर्णकोशि
कीकारणत्वाद्गौरीतिनाम तस्या इति बोध्यं॥ **आम्रथस्या** नंतदुक्तं वैकुण्ठिकरहस्यगौरीदेहात्स
मुद्रतायासत्वेकमुद्राश्रयां॥ साक्षात्सरस्वतीप्रोक्ता शुभासुरनिर्वहिली॥ दधौवाधुमुजावाह
मुशलिशूलचक्रभट्॥ शंखं घंटां लां ग्लं च कार्मुकं वसुधाधिपः॥ एषा सा यजिता भक्त्या सर्व
ज्ञत्वं प्रयत्नतीति॥ शिवपुराणे संदितायां॥ दयो शुभनिशुभाख्यो भ्रातारौ संवत्सवतुः॥ ध्याचितं
तयसाताभ्यां ब्रह्माणपरमेष्ठिनः॥ अवध्यत्वं जगत्यास्मिन् पुरुषैरखिलैरपि॥ अजो निजानुया
कन्यास्त्र्यं प्रकाशसमुद्रवा॥ अजातयुस्य शरीरविलंध्य पराक्रमा॥ तया तु नो बध संख्येतस्याका
माभिभूतयो॥ इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा तभ्यां ब्राह्म तया स्त्विति॥ ततस्ताभ्यां जगति उद्युजेत यो लं
याय देवेशं ब्रह्मा प्रार्थितवान् शिवं॥ विनिर्घोषिरहस्यं वां शोधयित्वा यथा तथं॥ तद्वर्णकोश

जांशक्तिमकामांकन्यकामिकां॥ निशुंभशुंभयोर्हं त्रीदेवेभ्योऽनुमहंसि॥ एवमभ्यर्थिताधात्राभग
वानीललोहित॥ कालीत्याहरहस्यंवामित्युक्तेऽनुंभंतां दृष्ट्वा त्रीडार्थं कालीत्युक्तमिति शिवेनो
क्तं॥ इत्युच्यते तया त्रीतिरगोरमिति मेव पुन॥ त्रीडोक्तिमपि कालीति धरेन कथमन्यथेति देवी
वचनमुपभ्यस्य कथं विदेवास्तया देवीमेतमाश्रयं प्राप्य तपश्चरित्वा राजोगुणाधिकारं ब्रह्मणो
गोरस्यं प्राप्य नीलगोशं मुत्स्य क्रीतं ततः कोशादुद्धृता कोशिकीत्युक्तं॥ तत्कोशं सहस्रोत्सृज्यो
रीक्षामाजायत॥ सा तु माया त्रिकाशक्तियोगनिद्राहरेः स्मृतेति॥ ततः प्रत्यागतया देव्या देवं
श्रुतिकोशिकीमहिमा कथितम्॥ किं देवेन सा दृष्टा या दृष्ट्वा कोशिकी माया तादृशी कन्य कालोके
न भूतान भविष्यति॥ अजातिपुंस्य श्रीरतिरुद्धव्याचाति सुंदरीति॥ यस्याः शरीरकोशादियं निर्ग
ता सा मातंगी॥ यानिः सृता सोमतरा॥ उमादपि भयात्रातीत्यत इति कालिकापुराणे स्पष्टं॥ तथा
या कायकोशादुद्धृता कालिकायाः सुभैरवान्॥ सा कोशिकीति विख्याता चारु रूपा मनोहरेति
तत्रैव तत इति॥ परं उक्तं॥ ४२॥ ताभ्यामिति॥ शुंभायेति क्रियया यमभिप्रेतीति संघटनत्वं॥ क
पि अग्निर्वाच्या॥ ४३॥ नेवेति॥ असौ देवीकापि अतोऽज्ञायतां मनुष्यद्वारा तत्स्वरूपं विचार्य

तां रघुतां च अंगीक्रियतां च ॥४४॥ ननु किमर्थं गीकारस्तस्या इत्याह ॥ यत्नोति यानि गीकारा
 ॥ श्रीरत्नमिति ॥ उत्तमस्त्रीत्यर्थः ॥ भवान्तां द्रष्टुमर्हति ॥ सात्वदर्शनयो ग्यायतोऽतो गीक्रिय
 तां मिमिभावः ॥ तुहेतो ननु यदिसारत्नभूतो कथं अस्माकं स्या स्यादत आह ॥ धनीति यानि गीजा
 श्वादीनि रत्नामिमांति श्रेष्ठानि तुहेतो ॥ एवं वसनस्तारत्नानि यतस्तव गृहेऽत इव मयितवमवि
 द्यत्येवेति भावः ॥४५॥४६॥ तदेव विदुषोति ॥४७॥ विमानमिति ॥ वेधसो वरधुदस्यापि यद्विमान
 मानि जंतु रक्षुं एवं चां डतवर्तिसकला जघ्यत्वं सूचितं आनीतं वलान्तनुदंतं स्वदंतवत्त्वाच्च
 तेनोपेक्षित इति हृदयं ॥४८॥ निधिरिति ॥ किंजिलिनीं तन्नामिकां दशवित्पस्य भयादिनिशेषः
 ॥४९॥ हवमिति ॥ कांचनश्राविस्वरं वर्षणश्रीलंघजापतेर्दृष्टस्य अयं रिसणमजेयः ॥५०॥
 ॥ प्रतीति ॥ उक्तांति मरणां ॥ परिमहेयरीजने ॥ करणमुत्पत्याहस्तेवा ॥५१॥ निशुभस्येति ॥ अ
 धिजा रत्नजातयश्च निशुभस्य परिमहदुत्पथः ॥ अग्निशोचे अग्निरेव शोचं नैर्मल्यकरणं
 यथोरित्यर्थः ॥ कल्पवृक्षोपकल्पितं अग्निदेवत्वं अग्निप्रक्षेपयने यमलं वा सोऽयमं अग्नि
 शोचाख्यमाहुः ॥५२॥ एवमिति ॥ ते इति कर्तुः शेषत्वविवक्षयः यद्यो ॥५३॥ अथिहवाच ॥ निशु

त्रे लोकोति

म्येति॥ सुमीवंतन्नामानं॥ ५४॥ इति चेति चेति॥ इत्येवमर्थः॥ वक्ष्यमाणस्य परमश्रीः अनेन शुं
भनिशुंभयोः रजो गुणमयत्वं सूचयति॥ अत एवेतद्विधार्थं सत्त्वगुणप्रधानो वताह इति बो
ध्यं॥ लघुश्रीं॥ ५५॥ स इति॥ स हूतः ततः शुंभसकाशात् यत्र शो लो दे शो सा दे वी आ स्त तत्र
गत्वा स्तस्यामनुकेंठं मधुरया कोमलया गिरा द्राहृत्य न्वयः॥ ५६॥ दूत उवाच॥ देवीति॥ न केव
लं देत्येव एव किंतु त्रैलोक्यस्य परमेश्वर इत्यर्थः॥ सकाशं समीपं॥ ५७॥ देवो यथा दयति॥ अ
माह तेति॥ देवयोनिषु देवताख्यगणेषु॥ ५८॥ तदुक्तिमाह॥ ममेति॥ वक्ता अत एवानुगाचेत्य
र्थः॥ एतत्पुण्यं इन्द्राद्यधिकारभेदेन॥ ५९॥ अशेषः शेषाणि हृत्वेत्या धुत रा न्वयि॥ ६०॥ दीतो
देति॥ परमेश्वरं लं हृत्वा इन्द्रादलात्कारेण गृहीत्वा अमरेऽप्रणिपत्य मम समर्पितमित्यर्थः॥ अ
वसेत्यत्र यो दुरादित्वादगममश्चित्॥ ६१॥ यानि चेति॥ रत्नभूतानि भूतानि रत्नभूतानि
स्थितानि तीत्यर्थः॥ ६२॥ स्त्रीति॥ वयमित्यात्मगौरवार्थं बहुवचनं॥ ६३॥ मां चेति॥ उक्तं विष्णुम
हाविक्रमं वेदसिद्धे॥ ६४॥ परमेति द्वाप्यसे इति धर्मादसंस्तुते॥ मत्परे महत्तमं सदाश्रयात्॥ समा
लोच्य विचार्य॥ मत्परे महतां मत्पलित्वं॥ ६५॥ अथि कवाच॥ इतीति॥ अंतःस्मितत्वेन सावहे

तनमुक्तं स्वचितं ॥ ६६ ॥ **देव्युवाच ॥ सत्यमिति ॥** अत्र शंभुविषये त्रेलोक्याधिपतिरिति समस्तं ॥ ६७ ॥
 किंलिपि ॥ अत्रयामहत्त्वविषये अल्पबुद्धिवादितिसंभवायाधितिज्ञाहानौ च महान्दोषः प्राप्य
 चपुरुषधारमहे ॥ ६८ ॥ **प्रतिज्ञाते माह ॥ यो मामिति ॥** जयतिसंगामातिरितेनाधिष्ठाकारेण संज्ञा
 मेयो मेर्षवल्त्याभिमानं व्यपोहति ॥ यश्च मे प्रतिबलः समानबलः सर्वपूर्वाभावे उत्तरः ॥ ता
 दृशश्च तत्त्वज्ञ एवेति गृह आशयः ॥ ६९ ॥ **प्राणिमहात्सर्वं मम गमनमनुचितमिति भावः ॥ ७० ॥**
दूत उवाच ॥ अवलिपेति ॥ अवले योगवः एवं प्राप्नुक्तं यदने पुमानपिनतिष्ठेत्तदनेन स्त्रीन
 तिष्ठेदेवेति भावः ॥ ७१ ॥ नन्वहं देवीत्यतः स्यास्यामीत्यत आह ॥ **अन्यथा मपीति द्वयं ॥** एकिकेति
 कुत्साया मकच ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ उपसंहरति ॥ **सात्वमिति ॥** मयेवेत्यनेनान्यागमनेऽन्यथा सर्वथा
 दुष्टतया गोरवं नतिष्ठेदित्यर्थः ॥ तदेव विवक्ष्ये वाधकमाह ॥ **केशाकर्षसो न निदूतं खंडितं गो**
रवं यस्यास्तादृशी मागमिष्यसि अडित ॥ मानं नर्थे सकाकुश ॥ ७४ ॥ **देव्युवाच ॥ एवं मे तदि**
ति ॥ सोपहा संयतु प्रतिज्ञेत्यस्य कृते ति शेषः ॥ ७५ ॥ **सत्यमिति ॥** मया यदेतदुक्तं तत्सर्वमाह
 तः सन्तु तस्मादाचक्षस्य दुक्तं तत्करोतु चेत्यन्वयः ॥ आह तस्य नेनान्यूनानिति रिक्तं वदे

तिस्त्वच्यते ॥ ७६ ॥ इति शिव भट्ट सुत सतीगर्भ जनागोजी भट्ट कृते सप्तसती व्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥
॥ ५ ॥ अथ शिव भट्ट इति ॥ अथर्वः कोयः समा चष्ट उक्तवान् ॥ १ ॥ तस्येति ॥ इत्यानामधिपतिं से
नापतिं ॥ २ ॥ हे इति ॥ दुष्टां दुर्वचनां ॥ विकृतां अकुलां ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ शिव भट्ट इति ॥ नेनेति ॥ सहस्राणां
प्रसुराणां अक्ष्णावत इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ स इति ॥ तुहिर्न हिमं ॥ मूलं समीपं ॥ ६ ॥ विवहे वाधकमाह ॥
नचेदिति न पदात्यर्थः ॥ ७ ॥ देव्युवाच ॥ देव्यश्चरेणोति ॥ एवं केशाकर्षल विकृतां ॥ वलं सामर्थ्यं
सेनाचक्षुषा चोक्तिरेवा ॥ ८ ॥ अथ शिव भट्ट इति ॥ तं सा भस्मवकारेण न्वयः ॥ ९ ॥ अथेति ॥
अविकाकत्री अतएव तथा परस्वारस्य ॥ १० ॥ निर्नीयसेन्ये देव्याः श्रद्धासो व्यर्थ इति मत्वा ॥
सिंहो युयुचे ॥ तत इति ॥ तत्र हेतुगर्भं विशेषणं ॥ स्वावाहन इति ॥ अर्धर्चादित्यात्वं स्वं स्वीयवाहनं
इत्यर्थः ॥ पदात प्राविशत् ॥ ११ ॥ कांश्चिदिति ॥ सा सिंहः ॥ आक्रांतिराक्रमणं तेन अधरेण ॥ अथ
रजायेनाधरोष्ठेन चान्यान्महासुरान् जघानेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ केधामिति ॥ कोट्यानि उदरमध्यानि
तलो विस्तरांगुलिः प्राणिः ॥ १३ ॥ तोरवीजो ॥ १४ ॥ हेचंडेति ॥ बहुबलेर्वहुभिरित्यर्थः ॥ गच्छत
गच्छतं ॥ छंदो नरो धादिंदुलोपः ॥ सधुशीघ्रं ॥ १५ ॥ आनयने प्रकारद्वयमाह ॥ वांतेति ॥ केशोऽपि

ति॥ आकर्षणमत्रादनागमनेबंधनं इति गोरवाद्धुवचनं॥ सेनाभिप्रायं वा॥ तथा सहयुधियुद्धे
सक्तेयदितथानयने संदेहस्तदा सर्वदेत्येः सकला युधेः सा विशेषण निरुन्यता मार्यता इत्यर्थः॥
॥ १२ ॥ उपसंहरति॥ तस्यामिति॥ आगम्यतामित्यंतेन॥ सर्वथा गृहीतुमसक्या चेदेव हंतव्या नान्यथे
त्याह॥ वञ्चति॥ अथेति॥ पलांतरेयदिशव्यते तर्हि बद्धांतां गृहीत्वे वागंतव्यमित्यर्थः॥ धर्मलो
चनहं त्रेवधमावती॥ इयमेव धर्मापदेनोक्ता॥ १३ ॥ इति शिवभट्ट सुतसतीगर्भजतागोत्रीभट्ट
कृतसप्तसतीव्याख्याने अष्टोऽध्यायः॥ ६ ॥ अथिहवाच॥ आसुप्ता इति॥ १४ ॥ दृष्टुमिति॥ शोलेन्द्रशंभो
हिमाचलप्रदं गे सिंहस्योपरि स्थिता मित्यन्वयः॥ २ ॥ ते इति॥ चांडादयः सप्रधानाः समादातुं
होतुं उद्यमं उद्योगं उद्यताः उत्साहवंतो जाताः॥ आकृष्टं आकर्षणं तं कृष्टाः कोशादुद्धृतं
तत्समीपगः गृहीतुमुद्यतानां रक्षणार्थं समीपग इत्यर्थः॥ ३ ॥ अनेन चांडादीनां भवितुं तस्य
बंधनित्वं॥ अतस्तद्धर्थांतामसीश्वरुर्भवमाह॥ तत इति॥ मसीलिपिसाधनं द्रव्यं तद्वत्सप्रया
मवर्णनं॥ सरस्वती प्रीतिविंवादिभिर्भावः॥ ४ ॥ भ्रुकुटीति॥ तस्याः कुपितदेव्याः विनिःक्रांतानिः
सृताः॥ ५ ॥ विचित्रेति॥ खड्गं गंधदिकोक्तं कालपं॥ अगस्थिवा॥ नरमालेत्यत्र नरशरस्त्रानां उला
हलिकं दीपीव्याधः शुक्लमांसानि र्मोसदेहा॥ अतएवातिभैरवा॥ ६ ॥ अतीति॥ अतिशयितो वि

स्तारोयस्यतादृशं वदन् यस्या इत्यर्थः ॥ ललनं बालनं ॥ निमग्नानि निम्नप्रविष्टानि आरत्नानि
यनानि यस्याः विनेत्रत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ **पासीति** ॥ पासीनहोगजपाप्वरहकः अंशुशान्तीम
हामात्रः यो योगजो नूढो वीरः ॥ ८ ॥ **तथैवेति** ॥ यो धर्मिजाता वेकवचनं एव रथमपरमन्यमित्या
दावपि ॥ चर्वयंती वर्तमानसमीये भूते लट् ॥ अतिभैरवमिति क्रियाविशेषणं ॥ १० ॥ **एकमिति** ॥
महात्मानां महादेवानां अयोधयत् अवधीत् ॥ ११ ॥ **तेति** ॥ मथितान् मथितानि च चकोरेत्यर्थः
॥ १२ ॥ **वलिनामिति** ॥ महात्मनां महादेवानां ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ **शरति** ॥ शरवर्षः मुंडः सहस्रसः हि
क्षे वक्रेऽप्लादयामासेत्यन्वयः ॥ एवं च सर्वस्लोके चंडमहणमुंडस्याप्युपलक्षणं ॥ १६ ॥ **तानि**
ति ॥ मुखं विमानानि च कोरिद्यनोरं विद्यमानान्यर्कविंशतीव बभूवतुः ॥ शानचछंदसः ॥
॥ १७ ॥ **ततश्चिती** ॥ भीममिति क्रियाविशेषणं ॥ वक्रांतः वक्रमध्ये कटं तत्प्रातुर्दुर्दर्शयेदशना
स्तेनो ज्वलाः तेजोमयी ॥ १८ ॥ **उत्थायचेति** ॥ मसिं महावक्रं उत्थाय उद्यम्य सकोपचारणं च
यास्यात्तथाहमित्युक्ता देवी चंडमधावत ॥ अस्य चंडस्य तेनोद्यतेन ॥ १९ ॥ **अथेति** ॥ खड्गाभि
हृतं सर्वोद्यते खड्गाभिहृतं तस्या शिरो न छिन्नं किंतु खड्गप्रहारमात्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ **शरति** ॥ मुंडः

सप्तरी.
३५

सशिरस्कंत हृदमित्यर्थः ॥ अचं डं हृदसेन मिश्रयुक्तं यथा भवति तथा चंडिकां यत्नलाटपुलकान्निर्गतां
देवीं प्राहेत्यर्थः ॥ २२ ॥ मयि ति ॥ अत्र युद्धयज्ञे ॥ महापद्मरूपकं ॥ उपहितो ग्रधानागदारेण चंडस्यो
पहारः ॥ २३ ॥ अथि तवाच ॥ ताविति ॥ कालीं ललाटभवां ॥ कल्याणीति कर्तुं विशेषणं चंडिकाकोशि
की ॥ २४ ॥ यथादिता ॥ चंडं शिरोद्वाराः ॥ हे देवि व्याता भविष्यसीति चयः ॥ चोमुंडादृषोद्गदित्वा
त्साधुः ॥ २५ ॥ अनेनेयं तासी को शिकी जन्मा काली को शिकी नियम्यति दर्शितं ॥ इति शिव भट्ट
सुत सती गर्भे जनागो जी भट्ट कृते सप्तसती व्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अथि तवाच ॥ चंडे इति ह
यिते युक्तं तदायेषु ॥ १ ॥ तत इति ॥ तेष्वां वधजकोपेना स्वाधीनचेताः ॥ अतएव स्त्रीवधेऽप्यस्य
प्रतिरिति भावः ॥ सर्वसैन्यानामिति दैत्यानां विशेषणं ॥ २ ॥ अथेति ॥ उद्युधाः उद्यता युधा
स्तत्संज्ञकाश्च कंरुणां तन्नाम्नां ॥ चतुरासीति दैत्या इति शेषः ॥ ३ ॥ कोटिति ॥ कोटिवीर्याणि
तन्नामानि ॥ धोम्राध्वं प्रवंप्राः ॥ ४ ॥ कालकास्तन्नामानः सोर्दृष्टः दुर्दृष्टो यथानि ॥ मोर्यास्तन्ना
मास्तथा कालकायाश्च यथानि कालकेयाः असुराः सङ्गाः ससामरीकाः ॥ ५ ॥ इतीति ॥ भैर
वमुगं ॥ ६ ॥ आयात इति ॥ आगतमित्यर्थः ॥ अंतरं मध्यं ॥ ७ ॥ तत इति ॥ तन्नामिति बहुवचनं महा

दमित्येकत्वविवक्षाया ॥ अतीवेत्यस्यानेकवारमित्यर्थोवा ॥ उपबृंहयदित्यर्थो उभावः ॥ ८ ॥
धनुरिति ॥ नादे स्वीये राक्षरिते दिङ्मुखा काली धनुर्ज्या सिंहघंटानां भीषणे नो देर्जिये जिता ॥ दे
घेः स क्रोधेः ॥ १० ॥ एतस्मिन्ति ॥ देवी दानव संघाता वसरे भवाय ॥ संपदे ॥ ११ ॥ ब्रह्मेति ॥ विष्णु
दिङ्मयेः शस्त्रेण वा एहन्त सिंहवपिशक्तयः ॥ स्वयतिरेकित्यो देवताः ॥ शक्तिशक्तिमतोस्तत्त्वम्यात्
॥ १२ ॥ ब्रह्मादिसंघे रित्यर्थं तदूयै रिति व्याचष्टे ॥ यस्येति ॥ तद्वत् ॥ तथा विधेयं यत्तथा वाहनेत्यर्थः
॥ १३ ॥ हंसेति ॥ विमानाग्रे इत्यस्य स्थितेति शेषः ॥ अक्षस्त्वं जयमाला ॥ ब्रह्माणी ब्राह्मणमानयोती
ति व्युत्पत्त्यायं शब्दः साधुः ॥ १४ ॥ माहेश्वरीति ॥ महाहीनत्वात्कानं तो वलयो यस्य चंद्ररेखा त
त्कला ॥ १५ ॥ कोमारीति ॥ गृहस्य पिण्णो गृहसामानाकारा ॥ कुमारसंबन्धिनी शक्तिरायया वित्यर्थ
न्नमो नरुत्तमं ॥ एंदीयुत्कापियथा प्राक्स्तथेव सेति वत् ॥ अविनाशेन गृहस्य शिवव्यूहगतत्वं स्तुच्य
ति ॥ १६ ॥ जयैवेति ॥ अत्र च शार्ङ्गं धरेण वा णोप्युपलक्ष्यते ॥ बहुभिर्गुणैः सुखांशवचनैः गदाश्रिनी ॥ शार्ङ्ग
वाणयराजाता वैष्णवी सयशालिनीति गामनपुराणात् ॥ एतेनास्याः ऋजुतात्वं ॥ १७ ॥ यज्ञेति ॥ यज्ञ
गुरुत्वेन ब्राह्मणकारविभ्रतोदरे रित्यनेनास्या विस्तृतमेवेति स्तुचितं ॥ एवं नृसिंहोपि ॥ न चैवं

दूतभावंवार्ताहृत्यंगधशुभनिशुभयोः पार्श्वेगधेत्यन्वयः॥ आहतिनिघातः कालमात्रेतेनावी
दित्यर्थः॥ एतादृखापेक्षयास्यास्तत्प्रादुर्भाविकसमकतया आधिक्येन तस्य दूतेन प्रेषणं नानुचि
तं लीला मात्रं वा॥ २३॥ अति॥ ये च तत्र शुभाति केन्ये दानवास्तांश्च अहीत्यन्वयः॥ युधय युधं क
र्तुं॥ २४॥ वचनमाह॥ त्रेलोक्यमिति स्पष्टं॥ २५॥ वलेति॥ अवलेयोवर्गः मर्द्धिवाः यासहनिनरस्यः
व्रादुर्भूताः पिप्रितं मांसं॥ २६॥ यत इति॥ दूत्यमेव दोत्यं प्राज्ञाद्य ए॥ शिवदूती गोरदिवा इति॥
अस्वांगसर्वपादादिति वा॥ २७॥ तेति॥ अमर्षेण सर्वतः परितः यतः यं देशमाक्रम्य कात्यानो
स्थिता तं देशं जग्मुरित्यन्वयः॥ मूलशतमेदेन अस्या॥ अपि गत्या यनीत्वोक्तिः॥ २८॥ तत इ
ति॥ प्रथममाहो॥ अनेन मुखे ववर्षुरिति गुणः दशंदसः॥ उद्धतः धकटः अनेन स्त्री प्रथमतः ह
तुमयोग्येति विवेकसाहित्येन रौद्राविष्टत्वं सूचितं॥ २९॥ ३०॥ तस्येति॥ तस्यो अगत इति घेदुः दश
दसः संधिः तथा चंडीवरे॥ तदा देव्या शस्त्रे देविङ्गांगं व्याख्यातं॥ कालीललाटजाकुर्वती च
मृशास्त्राभधार॥ ३१॥ कमंडल्विति॥ आक्षेपः प्रक्षेपः वीर्यं वलं आनस्तेजः धावतीति स्मयो

सप्त-टी-
३७

गभस्तेलर ॥ येन येन प्रदेशेन ॥ ३२ ॥ माहेश्वरी तिस्यष्टं ॥ ३३ ॥ ऐं ह्रीं ति ॥ दैत्यसुनवयोर्मादतो भेदः
ऐं ह्रीं कुलिशपातेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तुं उं ति ॥ वाराही वासो मूर्तिश्च वाराहमूर्तिस्तथा चक्रेणेत्य
नेन वाराहामुखमेव वाराहसदृशं न त्वदन्यदिति सूच्यते ॥ एवं शक्तिमत्तो वाराहस्यापि बोध्यं
॥ ३५ ॥ न रे रिति ॥ अजारेणो ॥ अं वरमाकाशं ॥ चं उं ति ॥ चं उं उं त्वाटः सकोपो वा ॥ शिवदूत्याभिदूयिता
इति तृतीया समासः ॥ अभिदूयिता आपितमूर्ध्निः सा शिवदूती ॥ ३६ ॥ इति ॥ इति पूर्वोक्तेः अभु
पायेः संनिधिसाधनेः दैत्यान्मर्दयन्तं मातृगणं दृष्ट्यानेशः यत्नायिता इत्यन्वयः मातृगणो
ब्रह्माद्या अष्टमातरः ॥ ब्रह्मा माहेश्वरो चैव को मातेवेह्नवोतथा ॥ वाराही नारसिंहेंद्री चामु
कुमातरः स्मृताः ॥ इति अमरतंत्रेन वार्णभेदाने उक्ते ॥ ३७ ॥ यत्नायनेति ॥ रक्तं वीजं कारणं यस्य
सरक्तवीजः ॥ ३८ ॥ तदेव ह ॥ रक्तेति ॥ अस्य रक्तवीजस्य ॥ ४० ॥ सरक्तवीजः ॥ ४१ ॥ कुलिशोनेति ॥
तस्य रक्तवीजस्य ॥ ४२ ॥ यावंत इति ॥ वीर्यं प्रभावः वलं शारीरं ॥ विक्रमः उत्साहः रूपाः ॥ ४३ ॥ ते
ति ॥ समंसह अत्युमेति ॥ शास्त्रविशेषां समस्तं ॥ ४४ ॥ पुनश्चेति ॥ ववाहेति वहिर्गता वित्तस्य
रूपं ॥ ४५ ॥ वे ह्वीति ॥ ऐं ह्रीं शक्तेरितं परां मुखं स्वसन्मुखं द्वापां एनं वेह्वी चक्रेणभिज

धानगराचताउयाभासेत्यन्वयः॥४६॥४७॥प्राप्तेति॥४८॥सवायीति॥अहनदिति॥शंस्संदि
तरपत्यंदेत्यः महंतोसुप्तयस्मादिति महासुरइतिन योनरुत्तपं॥४९॥५०॥तेति॥उत्तमंनिर
तिशयंसकलंजगदित्यतिशयोक्तिः॥५१॥तानिति॥तानुविषस्मानुदृष्टासञ्चरात्तसहित
चंडिकासुरान्द्राहृदयंभाविषीदतेविशेषः॥एवंसुरानाश्चास्यविस्तरंविस्तारयत्॥वदनंकुर्वि
तिकालीमुवाचेत्ययोनरुत्तं॥५२॥महत्स्वेति॥अनेनविस्तीर्णवदनेनरक्तविंदोरितिजात्यये
हया॥ततो जन्महासुरान्मध्यस्त्रपातसंभूतानुरक्तविंदूश्चभूमिमप्राप्तानेवप्रतीक्षत
हाण॥५३॥किंचयान्समयेत्वदंशे समुत्पन्नान्महासुरान्प्रक्षयंतोरणेवरा॥एवंप्रका
रणेवदेत्यःक्षयंगमिष्यति॥५४॥भक्ष्यमाणइति॥उत्पस्यंतीति॥आर्षवान्नतडः॥५५॥मुखेने
ति॥प्रोहितमभूग तमेव॥विस्तीर्णत्वाद्दहनस्य असोरक्तवीजःतत्रयुद्धे॥५६॥नचेति॥चिद
त्मकत्वादितिभावः॥५७॥यत्तस्तइति॥सर्वतइत्यर्थः॥अतिविस्तीर्णत्वाद्दहनस्यउत्तरार्ध
मुत्तरान्वयि॥५८॥तस्वेति॥कात्यायनःप्रोक्तमिदं॥उत्तरार्धमुत्तरान्वयि॥असिभिरेति॥क्रियेष्टं बहुवचनं॥रिद्धिभिरेत्यप्येवंऋषि

सप्त टी.
३८

समयतो धारो सिः ॥ पर्व ॥ जघानेति ॥ शास्त्रसं हे समुहः समाहृतृतीयातपुस्तकः ॥ ६० ॥ नीरक्त
मिति ॥ काल्यापीतनिः शोथ रुधिरत्वात् ॥ नीरक्तं च सन् महोदये पपातेत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ते वा
मिति ॥ ते वा मसुराणां मसृङ् मदेनोद्धतो जातः सन् मातृगणो नृक्षण्याः स्मृतेन तर्ज्य
र्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीशिव भट्टसुतसतीगर्भजनागोजी भट्टकृतसप्तसतीयाख्याने ३४ प्रोक्तं ॥
॥ ८ ॥ राजावाच ॥ विचित्रमिति ॥ राजासुरथः ॥ चरितं कर्म साहाय्यं प्रभावे समाहारः दक्ष आशि
तं जनकं ॥ १ ॥ २ ॥ अथैवमिति ॥ चकारेति ॥ आहवोरणः ॥ ३ ॥ हन्यमानमिति ॥ उद्धृतं धारयन् ॥ ४ ॥
संक्षोभ्यपुटाः दंताभ्यामंतः संक्षोभ्यः तथा सति पुटो करता भवति ॥ ५ ॥ तत इति ॥ देव्या इ
ति सहार्थे तृतीया ॥ ६ ॥ चिच्छेदेति ॥ ताभ्यामस्तान् द्विषामित्यन्वयः ॥ ७ ॥ दी ॥ तडितेति ॥ छुरघः श
रविशेषः ॥ चर्मफलकं अष्टसंख्या करलादिघटितं चंद्राकारसहितं ॥ १० ॥ छिन्न इति ॥ प्राप्ति
हपो देवीं प्रति ॥ अभिमुखागतां देवीं चिच्छेदेत्यर्थः ॥ ११ ॥ कोच इति ॥ जमाहर्नहणपूर्वप्रह
येत्र गहि ॥ आयतं ॥ आगतं तत्पुस्तकं ॥ १२ ॥ आविध्यभ्रामयित्वा ॥ देव्या कन्यां त्रिस्तुलेन करण
नसापि गदाभिन्नाभस्मत्त्वमागता प्रापिता च अंतर्भावित एवार्थः ॥ १३ ॥ पुंगव श्रेष्ठः ॥

अनिशुंभस्य मूर्ध्नि संधातनेन यातनं ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति ॥ अथ यो शुंभ इति विशेषः ॥ १५ ॥ स इति ॥
तथा सामुद्रिकोक्तप्रकारेण तु चैर्भुजैर्न भोव्या यवभा वित्यर्थः ॥ १६ ॥ आयातं आगच्छतं ॥ १७ ॥
स्वनं न चिति ॥ चेतस्संख्यया शब्दयोः समुच्चयः ॥ वधो नाशः ॥ विधायिनेति स्वनविशेषणं ॥ १८ ॥
उपदिशः सामान्यदेशयेत्तयोः ॥ यदि गत्वं पूर्वादीनां दशानां तदा हृदयोति ॥ १९ ॥ समुत्पत्त्युत्प
त्यपुनरवतीर्य पृथिवीं ॥ २० ॥ अद्वाद्वाहसं ॥ शकं ध्वादिच्वात्परं च ॥ अशिवः रिपुणं भयदं ॥ २१ ॥ आ
काशसंस्थितैः देवीदानवसंज्ञाम दर्शनाय यत्र स्थितैः ॥ २२ ॥ महो लोके ति ॥ महाज्वालावत्प्रा
शक्तित्यर्थकं ॥ २३ ॥ सिंह इति ॥ उत्तरार्धस्य तथा पीत्यादिः निर्वीतनिस्वनः उत्पातध्वनिः जितवा
नित्यस्य शुंभस्य शुंभसिंहनादमिति शेषः ॥ २४ ॥ शुंभेति ॥ अनेन देवीशुंभयोः सम युद्धमुक्तं
॥ २५ ॥ तत इति ॥ अभितः संमत्ता दत्तो निहतः ॥ २६ ॥ तत इति ॥ शुंभमूर्ध्नि नंतरं निशुंभयो यः द
वं मूर्ध्नि तः आत्तं गृहीतं ॥ २७ ॥ पुनरिति ॥ दनी पुत्रोपि दिति जसमानशीलत्वादिति ज ॥ २८ ॥
तत इति ॥ दुर्गेशं कटे आर्त्तः पीडयामाशिनोति इति निश्चयः ॥ २९ ॥ तत इति ॥ हेत्यसेनाया

सप्त-टी-
३६

समावृत्तः॥३५॥३६॥प्रलेति॥समायांतं सन्मुखमायांतं॥वेगविद्धेनवेगहितेन॥३७॥३८॥स्व
नवदिति॥प्रहस्येत्यस्यविशेषणं॥३९॥ततइति॥उत्तमिति॥क्रियाविशेषणं॥काली॥शिवदूती
ध्वजत्वादित्यन्वयः॥४०॥निराकृताःध्वजाःसंज्ञोन्नयनवः॥४१॥४२॥खंडखंडंखंडंखंडंकाराः
खंडस्यखंडंवायस्यांक्रियायांतथाकृताः॥आद्यप्रकारेणवचनेसेदितं॥वज्रवखंडं
उखंडंकृताइत्येव॥४३॥विनेशुर्मताःनष्टाःयत्नायिताः॥४४॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसती
र्जुनाजीभट्टकृतेसप्तसतीधारण्यनवमोऽध्यायः॥४५॥अथिहगव॥निर्गुणमिति॥अ
थवीर्यस्यदेवीमितिप्रोथः॥४६॥वलेति॥वलवर्गेणदुर्विनीतेदुर्गमागर्वमावह॥यात्र
यतिमानिनौसतीअन्यासांवलमाश्रित्ययुध्यसेइत्यन्वयः॥४७॥देव्यवाचा॥एकैवे
ति॥एकास्वगतमेदहीना॥परमात्मस्यत्वात्॥अपरान्याममसहायभूताद्वितीयकि
स्तिनोपापीत्यर्थः॥अनुभूयमानस्तुभेदो नवास्तवइत्याह॥यप्रयेति॥वाक्यार्थस्यक
र्मत्वंमदिभूतयइत्यनेनभेदंनिरस्यति॥४८॥ततइति॥तनोशरीरेत्यंअद्यथाभावंअ

३६

नेन अहोदिभ्य आविर्भूतानां मय्यवलम्ब्य दर्शनेन समस्तोपादानत्वमस्या एवेति दर्शय
ति॥ तच्च मूलशक्त्यभेदादित्युक्तं॥ ४॥ **देवुवाच॥ अहमिति॥** अहं विभक्त्येष्वर्थेषु बहुभीरुपे
र्यद्वहत्वमास्थितांतद्वहत्वमयासंहृतत्वं तस्मादहमेवेति द्वामित्यमपिरणो स्थिरो भवेत्य
र्थः॥ अनेनापि तदेव दृढीकृतं॥ ५॥ **तत इति॥** यश्च ता मित्यनारदरेष्वर्थो॥ **ह्यभ्यमहत्॥ ७॥ ८॥**
उक्तं तत हुंकारोच्चारणं च तदादिभूतं ये धामस्त्राणंतैः॥ **६॥** ततस्तस्मात्कुपिता धनुश्च
भिः सह॥ **१०॥** **छिन्न इति॥** तथा तेन धकारेण छिन्ने धनुर्वीत्यनुयः॥ **११॥** **तत इति॥** शक्ति
छेदानंतरं मित्यर्थः॥ भानुमदिति किरणयुक्तमित्यर्थकं खड्गस्य शतचंद्रस्य चर्मणश्च
विशेषणं॥ तदा युद्धकाले दैत्यानां मध्ये पञ्चरदिति गमकत्वात् समासः॥ **१२॥** **तस्येति॥** चर्मचेति
चेतनाश्च सारथ्योः समुच्चयः॥ **१३॥** **तदाह॥** हुताश्च इति॥ **१४॥** **समुच्छ्रिति॥** देव्या हृदये इ
त्यन्वयः॥ **तलं धस्त च येडा॥ १५॥** **सहसार्केतं॥ १६॥ १७॥** **उत्पत्येति॥** भूमेः सकाशाद्दूर्ध्वगत्वा
उच्चैर्गगनमित्यन्वयः॥ **आस्थितः॥** आश्रितवान्दुर्निराधारा स्वक्षयनेतरया ता भवेत्तु ही

सप्तः टी.
४०

नाः तेन शुभेन ॥ १७ ॥ नियुक्तं वाहुं युक्तं तदि प्रोक्ष्यं अथ ममिति मुख्यार्थकं ॥ सिद्धादेव यो निवि
शो ध्याः ॥ मुनयोऽथ यः ॥ १८ ॥ उत्पात्य कंदुकं वदुपरि हि द्वाय तं न समये चर एमुदृत्य भ्राम
यामास धरणी तले च हते पचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ वेगितः वेगवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ विष्टुः कृत्य एव ॥ वा
लय निति ॥ ह्रस्वाभाव आर्थः ॥ २२ ॥ असन्नं प्रकाशवारस्वस्थं अना विलत्वं ॥ २३ ॥ उत्पातेति ॥
उत्पातस्त्वको मेधाः उत्पातः शुभा शुभं देव शुभं च ॥ उत्कादिव्यं तेजः प्राक् शुभं भवथात् ॥ तथा
तद्वत्सरितो मार्गे वाहिन्यः नद्वत् वदुत्यथ गामिन्यः ॥ आसन् ॥ तत्र शुभे ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्याश्च
नुकूला ॥ २६ ॥ जज्वलति ॥ अग्नय आहवनीयादयः ॥ शांताः सोम्याः संतो जज्वलुः शांता
दिह जनिताः स्वना उत्पातस्त्वकं स्फुटनादिशब्दा यथा ॥ २७ ॥ अस्याः संप्रयामले ॥ सर
स्वत्यश्च हस्ता नुवाणं च मुशालं तथा शूलं च क्रतुया प्रांखं घंटा वेलो गलं तथा ॥ धनुरेता
निदिव्या निहस्तो देवी विभर्ति सा ॥ श्वेतपर्वतसंकाशा श्वेतवस्त्रविभूयिता ॥ नानारत्न
समकीर्णो वेदविद्याविनोदिनी ॥ आ आठ न वरात्रे तु पूज्या शुभनिवर्हिणीति ॥ इति श्री

वमदुसुतसतीगर्भजनाजोजीमदुहतेसप्तधतीगारव्यानेदामोधाथः॥१०॥ अरविस्ववादेयेति॥
तत्रयुदेवर्हिपुरोगमाःवन्निमुखाःकात्यायनीमित्यनेनपरस्परमासामैक्यंस्वचयति॥११॥
स्यशुभादिवधस्यलंभात्प्रायोःनुमागमःविकानिशीविकस्वराणिवक्रानियेयांतेतुःपादस्य
रुणविकाशिताआशयेः॥१२॥ देयति॥ अथनाभताःआदरेधसीदेतित्रितिकः॥ चराचरस्य
निर्माणदेत्वमीधरीस्वतंत्रातइतरसर्वंत्यत्परतंत्रमितिभावः॥ आधारभूतेति॥ तत्रहेतुर्मे
हीनरूपेणस्थितिः॥ अथांस्वरूपस्थितया॥ अधभिन्नस्वरूपेणस्थितया॥ गमकत्वात्समासः
अध्याप्यते॥ ध्यायीत्यतःकर्मणिनरयकोअनेनोपलक्षणेनसार्वात्म्यंविबक्षितं॥३॥ त्वमि
ति॥ आद्ययादेशालनशक्तिमत्त्वंद्वितीयेकारणशक्तिमत्त्वं॥ मायाऽविद्यात्वेयेतत्संमोहि
तंसंसारगर्तयातितं॥ तत्किंमोहेनास्त्येवेत्यतआह॥ त्वंसन्नाकुक्षसादा॥ वैप्रसिद्धंभु
विजगतिमुक्तिहेतुः॥४॥ विधाइति॥ अंगानिद्वेदाश्चत्वारोऽमीमांसा११न्यायविस्तरः
१२धर्मशास्त्रंचपुराणं१३धर्मशास्त्रंच१४विद्याद्येताश्चतुर्दश॥ आयुर्वेदधनुर्वेद

सप्त-श्री-
४९

गंधर्वीर्थं शास्त्रैः सहाद्यादेशभेदांश्च शास्त्रां प्राः सकलाम्बेतुः अष्टिकलोपेताः यातिवत्य
सौंदर्यता रुपाधुपेताः समस्ताः स्त्रियोपितवां प्राः स्त्रिया इत्युपलक्षणमित्याहुत्वयेकये
तत्पूरितमंतर्वहिश्वव्याप्तं ॥ एवं च त्वत्तः अथ भूतस्याभावास्तव्येस्तुत्येविषये पश्य रागो
लीमुख्याच योक्तिस्तदूपास्तुतिः काते इत्यर्थः ॥ यदा उक्तिरूपत्वमेवातः कातेस्तुतिः ॥ ५ ॥ पुन
रपिस्तुतेरघटनामाहुः ॥ सर्वेति ॥ सर्वोभूताविश्वात्मिका ॥ देवीद्योतनप्रोलाः स्वर्गमुत्तयोः अक
र्षणदात्रीति यदा त्वंस्तुता तदा ॥ तवस्तुतयोपरमा अधिका उक्तैः का भवंतु नका अपी
त्यर्थः ॥ ६ ॥ तथाभ्युपगम्यामाहुः ॥ सर्वस्येति ॥ बुद्धिनिश्चलात्मकं ज्ञानं तत्तु द्वारे वचस्वर्गाप
वर्गद्वयं ॥ नारायणस्य विष्णोः शक्तिर्नारायणी यदानी नारायणस्य जीवसमूहस्या
धनीनभूता तदूपासं बोधनं ते तुभ्यं ॥ ७ ॥ कलेति ॥ कला त्रिंशत्काद्या अष्टादशानि मे
घः काद्या आदिना हारमुहूर्तद्वयः परिणामोजन्यवस्तुनामवस्थाविशेषः तेन कालस्य
पत्वं तदेव पुनराहुः ॥ विश्वस्योपरतो नाशो शक्तिर्नाशशक्तिमिति इत्यर्थः ॥ कालस्य जगद्भूत

४९

कत्वात् ॥ ८ ॥ सर्वमंगलेति ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ सर्वाणि हृदयस्थानि मंगलानि शुभानि च ॥ तस्य
तिचेष्टितानुलोकेनेन सा सर्वमंगला ॥ १ ॥ भक्तो नामार्तिहरणी मंगल्यातेन सा स्मृता ॥ २ ॥ शि
वायुक्तिः समाख्याता तत्प्रदत्ता द्धिवा स्मृता ॥ ३ ॥ धर्मादीन् चिंतिताय समा सर्वलोकस्य यत्न
ति ॥ अतो देवी समाख्याता लोके सर्वार्थसाधिका ॥ ४ ॥ विद्याभिन्मयधारेषु शारण्या स्मरणा ध
नः शारण्यातेन सा देवी ॥ ५ ॥ सोमसूर्यनिलादित्वा अंबका सा स्मृता बुधैः ॥ ६ ॥ योगनिदाय
देहाया पुनर्जीता हिमालये ॥ शंखे दुकुंदधवला ततो गोरी तु सा स्मृता ॥ ७ ॥ जलायनानरा
धारा समुद्रप्रायना पिवा ॥ नारायणी समाख्याता नरनारीश्वरार्तिका ॥ असत्यदृष्टा सर्वशुभ
तेष्वं तर्हि ता यतः ॥ देव्या व्यासमिदं जगत्स्थावरजंगममिति ॥ अस्य प्रलोकस्य सदावृत्तिपा
ठो महाफल इति कालिकापुराणे ॥ ८ ॥ स्तुति ॥ आद्यार्धेन ब्रह्मादीनां सृष्ट्यादिशक्तिस्त्व
मेवैतुक्तं सनातनित्ये गुणानां महादीनां आश्रयभूते ॥ अगुणमये ॥ अविद्यमानं न
विकारे ॥ १० ॥ शारणेति ॥ दीनाः सर्वदिक्कुटुम्बभाजः आर्ताः तस्करादिपीडिताः परायणे तत्परे तदुपपा

एकमार्गिहरेति॥ यत आर्तः पीडयाहर्त्रीत्यर्थः॥ ११॥ हंस इति॥ हंसयुक्तविमानस्थिते॥ ब्रह्माणीन
 यधारिके कुशं जलं तस्यायं कोशः कर्मउलुः तदंभसः क्षरिके सेवके॥ १२॥ त्रिशूलेति॥ माहृश्वरी
 स्वल्पेति हर्षाद्वैनान्वयि॥ १३॥ मयूरेति॥ मयूरकुक्कुटं तं पिष्टं तेन दत्ते कुक्कुटः ककुभेपिष्टे पु
 त्रवचरणयुधे इति मेदिनी॥ मयूरपिष्टध्वजवतीत्यर्थः॥ ध्वजेन शिशिविवर्हणा मुष्टिते
 तेन समावृतेति हरिवंशोक्तेः॥ अनघे अघरहिते॥ कुमारशक्तेरिव रूपं संस्थानमवयवसन्नि
 वेशश्च यस्याः॥ १४॥ शंखेति॥ शंखादीनि गृहीतानि परमायुधानि यथा॥ १५॥ १६॥ नृसिं
 हेति॥ त्रेलोक्यत्राण्यसम्यक्कृते समो मस्य हिते लोपः॥ १७॥ महावजे॥ महद्वर्ज्यस्याः॥ १८॥
 शिवेति॥ हतं दैत्यानां महावर्ज्यं यस्यासा॥ १९॥ २०॥ हेलक्ष्मि महाविद्या उपनिषत्तु अना
 सिका बुद्धिः॥ पुष्टि सहेतु स्वधे महती अविद्या सर्वावरणसमर्थी महामोहः तदूये॥ २१॥ मेधे
 ति॥ मेधाधारणवती बुद्धिः॥ सरस्वती वाग्देवता॥ वरप्रदो भूतिसत्वं तत्प्रधानो ह्यं दसो गुण
 भावः॥ अनेन सात्विकीत्वं॥ वभ्ररजोगुणसायुक्ते॥ तामसीतमोगुणयुक्ते॥ इदं मूलशक्त्यभेद

मिथ्यायेणानियतिरदृष्टं तद्वैयर्थ्यं ॥ २२ ॥ सर्वं ति ॥ देवीत्यस्यद्वितीः प्रसादने ॥ चालीत्याद्यं ॥
॥ २३ ॥ सर्वभूतभ्यः सर्वभूतविकारभ्यः प्राणिभ्यश्च कात्यायनितदाश्रमभवे ॥ २३ ॥ ज्वालेति ॥
नोस्मान् ॥ भीतेर्भयात् ॥ २४ ॥ हिंसीति ॥ अन्नः प्राणिमाता वासुता निवन्तोस्मान् प्रायेभ्यः
पात्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ अग्रेति ॥ चर्चितोलितः करं हस्तं उज्ज्वलयति करेः किरणैरुज्ज्वलोवा ॥ २६ ॥
रामानि ॥ अभीष्टान् अधिष्ठान् अयं हंसीत्यनुकृत्यते वियत्तद्विद्यो गलद्वरणः यत्तस्त्वा
माश्रिता अन्यथा माश्रयतां प्रयांति ॥ २७ ॥ एतदिति ॥ कदनं नाशः धर्मद्वियोपशुः अधश्च
नाशः आत्मभूतिमेव अनेनेकरूपेः ब्रह्म एवादि के ल्यादिलक्षणः अभेदे रतीया बहुधा बहु
प्रकारं अन्यात्वेदितरा कानकापीत्यर्थः ॥ २८ ॥ विद्यास्वि ॥ विद्यामुत्तानेषु उपायभू
तानि यानि शास्त्रादीनि तेषु मन्वा धुक्तेषु विवेकदीपेषु उपनिषत्सु आद्येषु कर्मकांडेषु
रवेदवाक्येषु च सत्सेव प्रमत्तवर्गजैस्तदाश्रये महं धकारे संसारे एतद्विष्वं तद्व्याकाशं प्रती
वविभ्रामयति नकापीत्यर्थः ॥ २९ ॥ रक्षसीति ॥ नागाः सर्पाः अत्र यत्र त्वनुकृत्यते दस्यवः च

राः सवोचनं तथा अस्मिन्ध्ये यत्र ओर्वाग्यादयः तत्र त्वमेव व्यापकत्वात् स्थिता विश्वं परिया-
सीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ यतस्त्वं विश्वेश्वरी ॥ अतो विश्वं परिपासि ॥ यतस्त्वं विश्वात्मिका पृथ्वी अत-
स्त्वं तद्धारयसि ॥ यतो भवती विश्वेशाना मिन्द्रं ह्नादीनामपि स्तुत्याऽतस्त्वयि भक्तिं नम्रा ये-
ते विश्वा अथाभवन्ति ॥ ३२ ॥ देवीति ॥ हे देवि नोऽस्मान्सर्वं ह्येतामात्रेण प्राप्नुमीते पालय य-
था अधुने वक्ष्ये वासुरवधात्ततः पालितवत्यसितथेत्यर्थः सर्वजगतां पापानि आशुशीघ्रं
ग्रामं नय च ॥ ३३ ॥ उत्पातानां धाकः फलदानकालस्तेन जानिता नमो यस्य गर्भमायादींश्च शमं
नय ॥ ३४ ॥ अतानामिति ॥ इत्येस्तव्य ॥ ३५ ॥ देवुवाच ॥ परं देति ॥ यं वरं यमभीप्सितार्थं वरुधं
प्रार्थय ॥ ३६ ॥ देवा ऊचुः ॥ सर्वाययति ॥ सर्वा वासावावाचेत्यर्थः ॥ इदं वै रीविनाशानस्य विशो-
धणं ॥ एवमेव शुभादीनां शानवदेव ॥ ३७ ॥ देवुवाच ॥ वेवस्वतेति ॥ अंतरे मन्वंते ॥ अथाविंश-
तिमे अथाविंशति संख्याकेऽतो मडागममष्टादसः युगे चतुर्युगे तत्र कलिवायसंधावन-
शोरुत्पत्तिः ॥ ३८ ॥ नंदति ॥ नंदगोपस्य गृहे एषा महालक्ष्म्यं शभृता ॥ नंदामगवती नाम या

भविष्यति नंदजा ॥ कनकोत्तमकांतिः सा युगांति कनकां वरा ॥ कमलांकुशायाशाहो रत्नं कृतचतु
 र्भुजा ॥ इंदिरा कमलालक्ष्मीः सा श्रीरक्तवर्णां वृजा सनेति ॥ रहस्योक्तेः ॥ अस्याः शोशिरं न वरात्रे प्रा
 दुर्भावः ॥ ३८ ॥ पुनरपीति ॥ इयमपि दायरेऽतीते तत्रैव चतुर्युगेऽवतीर्णं त्याहुः ॥ वैश्वचित्तान् विप्रचि
 तिवं श्यान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत इति ॥ एवमारक्तं दंतिकां गाल्यां शयभृता अत्र दंतं तु यल्लक्षणं केशा युधसर्वा
 वयवेषुरक्तमस्याः अतएवास्या रक्तं चा मुंडात्वेन व्यवहारः ॥ जयाकुं सुमवर्णा नारक्तो वरं भूषणं वि ५
 युधारक्तनेत्रारक्तकुंचितमूर्द्धजारक्तदंतारक्तनखा रक्तदंष्ट्रातिभीषणं वसुदेवविशालाहा
 सुमेरुयुगलीस्तनो लंबावतिस्थूलो कर्कशावतिमात्रको स्वभक्त्या न्याययेदस्या भक्त्यमालि
 ग्यतिष्ठति ॥ रक्तं च यानयात्रं च मुशालं लांगलं करे ॥ विभ्रतीति यमालोक्तेः ॥ अत्र सर्वं ब्राह्ममिति
 निर्देशः परस्परशक्तीनां अभिप्रायेण ॥ ४१ ॥ अनंभसि कृपादिजलप्रतन्यायामित्यर्थः ॥ अयोनि
 जापयेदानीं वावती देहादविर्भाव एवमपि नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यतु यस्मात्पुनो न निरीक्षित्यामित
 तस्मात् ॥ ४३ ॥ वैवस्वतमन्वतरे एव चत्वारिंशत्तमे युगे शताब्दी प्राक् भव्येव तारः ॥ तस्मिन्ने

सप्त-टी.
४४

वांतरे प्राकचत्वारिंशतमे युगे इति लक्ष्मीतंत्रोक्तेः ॥ तत्रैव दुर्गमासुरवधः ॥ प्राकंभरी ॥ प्राकंभरी
मुस्तुवन्ध्यायन् प्राकसंप्रजयन्ममन् ॥ अक्षयामश्रुते भक्तिमन्तपानोद्भवोतिमिति च तत्रै
व ॥ कृष्णवर्णमहालंबानीलोत्पलविलोचन ॥ गंभीरनाभिश्चिवलीतनुमध्यामनोहरा ॥ सु
कर्कसाचंद्रभासावृत्तपीनपयोधरा ॥ चतुर्भुजाविप्रालाहीवाणमनंधनुस्तथा ॥ पुष्प
पल्लवमूलादिफलप्राकसमुच्चयं ॥ क्षाणिनां जीवितार्थोयविभ्रतीतियामले ॥ ४४ ॥ प्रा
कंभरीति ॥ यथाधारवत्यंशएव ॥ प्राकंभरीशंताहीसासेवदुर्गप्रकीर्तिता ॥ उमागो रिसती
चंडीकालिकेसावधारवती ॥ प्राकंभरीनीलवर्णेत्यादुक्तेः ॥ दुर्गमनामासुरः तत्रैव प्राकंभरी
वतारएव ॥ पञ्चमूलकरीरानकूलकांडादिहठकाः ॥ त्वं पुष्पकवचं चेति प्राकंभरी
विधंस्मृतं ॥ अथ दुर्गमोक्तं पुत्रः पुरुषान्तते मृतिरिति च सुगोलध्ववरः ॥ अस्यवधेकाले
रात्रिदूतीति बोध्यं ॥ तद्वधेभवान्यास्त्रिपुरातारात्रिपुरसुंदरीकामादाजंभिनीवमला
मुखीअश्वाहृदादिनमस्तामातंताद्याः प्राक्तय इति रुद्रयामले ॥ ४५ ॥ दुर्गतिगीभीम

भयंकरं ॥ ४६ ॥ हापयिष्यामीत्यंतस्य यद्वयविशिष्टं ॥ ४७ ॥ **भीमिति** ॥ भीमापि नीलवर्णो वद
धृष्टशमभासुरा ॥ चंद्रहासंच उमरं शिरः पात्रं च विभ्रती ॥ एकवीराकालरात्रिर्निहता तस्मा
दुत्थयेत्युक्तेरियं काल्यं शय ॥ पंचाशत्तमे चतुर्युगे वैवस्वते तरे एव भीमावतार एवेति
लक्ष्मीतंत्रोक्तेः ॥ इयं चैत्रपुत्रार्थिना सज्या ॥ अरुणाख्या रुणानामा ॥ ४८ ॥ **तदेति** ॥ भ्रामरं
पाणिधृतं नमरं असंख्ययाः षट्पदायसि नृत्तयेतत् ॥ ४९ ॥ **भ्रामरिति** ॥ तेजोमंडलदुर्धर्षा भ्रा
मरी विप्रकांतिभ्रतु ॥ चित्रभ्रमरपाणिः सामुद्राभारी तिगीयते ॥ महासायामहाकाली महाभारी
धुधातुमेत्युक्तेरियमपि काल्यं शय ॥ सर्वतः सर्वत्र ॥ वैवस्वते तरे एव यच्छिन्नमचतुर्युगे भ्रामर्यव
तार इति लक्ष्मीतंत्रे ॥ इत्यमित्याधुनान्वयि ॥ ५० ॥ **तदेति** स्पष्टं ॥ ५१ ॥ इति शिवभट्टसु तत्सतीगर्भज
नागोजीभट्टते सप्तसतीयाख्याने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ **देवुवाच** ॥ एषिरिति ॥ मधुकैटभवंधादि
लक्षणे रित्यर्थः ॥ सकलामेहिर्कीयारत्नो किर्कीचसमाहितो नन्यमनाः ॥ १२ ॥ **तदेवाह** ॥ मधिरिति ॥ १३ ॥
श्रोव्यति च चात्पीठ्यति ॥ अथ म्यामित्यादि मुख्यकालकथनम् ॥ १४ ॥ **निति** ॥ दुष्कृतं पापं हरिदश

सप्तमी.
४५

व्याख्यत्रिसारिदं ॥ ५ ॥ शत्रुत इति ॥ नशस्वेतिसंगाममिश्रविषयं ॥ सतनित्यं हियतः तत्तमाहा
नयं स्वस्तिकेत्याहं तस्यायनं मार्गः ॥ ६ ॥ ३ ॥ इति ॥ महामयं कर्तुं महाभारीभ्रामर्यं शम्भुमहाजन
हृदयकरीदेवता ॥ ततः समुद्ररायेयां तानुयसर्गानुयद्वानुत्तथात्रिविधं व्याधिरागदेवादिभ्यः अथ्या
मिकं भूतप्रेतादिभ्यः प्रमाद्याधिभोतिकं ॥ देवकृतवज्रपातसारिद्याधिदेवकृतदूयमुत्पातमनिष्टं
देव्यं भो ममांतरितं चेति त्रिविधमुत्पातं च ॥ ७ ॥ यत्रेति ॥ यत्रायतने गृहे मम प्रत्यवध्येत रसम्यगर्थो
वधारणपूर्वकं अस्वलितवरणं दिवः ॥ ८ ॥ वतीति ॥ वलिप्रधानं देवतोद्देशेन यश्चाधुपहारः पूजा
गंधादिनार्चनं ॥ अग्निर्कार्यं देवीदेवत्यो होमः ॥ महोत्सवः पुत्रजन्मविशालादिः ॥ उद्योगमिति द्विज
विषयं ॥ ९ ॥ तत्फलमाह ॥ जानतेति ॥ जानता विधिज्ञेन अजानता तदज्ञेन वलिसहितं पूजावेद्य
वेधप्रकारेण मन्त्राहात्म्योद्देशेन सति यथा कथंचिदपि कृतमेतत्प्रतीक्ष्यामि अंगीक
रिष्यामीत्यर्थः नवर्गमध्यः ॥ धातुगणेषु बाहुल्येन प्रतीक्ष्यामि ह्यर्थः ॥ १० ॥ शारदिति ॥ शारदा
ले आम्बिनशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणे दुर्गसंवर्षायाश्च वार्षिकी ॥ वर्षशरोवर्षादेला
हलिकः ॥ तेन चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणेत्यर्थः ॥ श्रुतेति यद्वनस्याप्युपलक्षणं एवमन्य

४५

त्रापि ॥ १२ ॥ सर्वावासावाधाचेत्यर्थः ॥ उत्पत्तयः प्रादुर्भावः प्रादुर्भावान् द्वितीयार्थप्रथमापराक्र
मंचेति सर्वान्वयियुद्धेष्टित्युपलक्षणं ॥ १३ ॥ उपपद्यते प्राप्यते कुलं च नंदते वर्धते ॥ १४ ॥ प्रागतिकर्मउ
पसर्गादिनिवर्तकं कर्म तस्मिन् स्थाने इत्यर्थः ॥ अन्ये सप्तम्यो विषयार्थः ॥ १५ ॥ तदेव विवर्णेति ॥ उपसर्गा
इति दुस्वप्नसुस्वप्नशब्दौ न पुंसकावपि ॥ १६ ॥ बालमहपूतमाधाः संध्यातभेदे मैत्रीविघटने ॥ १७ ॥ दुर्वृत्तामा
दुष्टानां धाद्यस्त्वकानां ॥ १८ ॥ पश्चिन्त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ पशुर्वह्निः अर्धोऽष्टांगः ॥ आपः ही
रं कुशागारिणि दध्यहृततिलानिव ॥ यवः सिद्धार्थकाश्चेवाष्टांगोर्धः प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥ विष्णोर्ध्वमिति ॥
ब्रह्मणो ये पंचाष्टजाभिषेकादिभिः अन्ये विविधाः भोगाः क्षमादयः प्रक्षनेः ॥ मधुदेवो न विप्रो भ्यो दी
यमाने वा सोलंकारादिभिः एते रत्ननिष्ठा क्रियमाणे र्थावसरेण प्रीतिर्भवति ॥ २० ॥ सास्मिन्सुचालि
सकृद्युते इत्यर्थः ॥ श्रवणमुपलक्षणं परमस्यापिश्रवणधिकफलमिति कश्चित् श्रुतमित्याद्युत्तरा
न्वयि ॥ २१ ॥ ममजन्मनां कीर्तनं श्रुतं स इत्यर्थः ॥ बुद्धेष्टितरान्वयि ॥ २२ ॥ तस्मिन्नितियुष्माभिः सु
तयो याश्चेत्यनेन नारायणोऽस्त्वं नमो देवादिभ्यः कृतं मुक्तिं ॥ तथा च स्मरणं श्रद्धाभिः सह या
युष्माभिः कृता महिषांतरीः स्तं रूपा इत्यर्थः ॥ तथा तस्तुतोऽर्च्योऽष्टांगमपि कर्तृत्वं तथा प्रागेवमि

सप्त टी.

४६

हीयतं॥ कृता इति च दृष्टा इत्यर्थकं॥ लक्ष्मीतंत्रे कवाक्यत्वादित्यवधेयं॥ एवं चेत्तानि सर्वाणि स्तोत्राण्यकृत
कानादी इति बोध्यं॥ २४॥ न ह्येति॥ त्वं स्वाहेत्यादिवधेयं॥ एवं चेत्तानि सर्वाणि स्तोत्राण्यकृत कानादी इति
बोध्यं॥ रात्रिस्तुक्तं ह्येषा॥ शुभां प्रोक्ताभ्युदयसाधनोपपद्यन्ति इति॥ अरण्ये इत्यस्लोकचतुष्टयमेकान्वय
प्रांतरेदूरप्रान्त्यमार्गश्ररण्य इत्यस्य द्वावाग्नीत्यादिना न्वयः प्रांतरे इत्यदस्युभिरित्यादिना न्वयः॥ केवले
प्रांतरे वा तत्र दस्युभिर्वृत्तो वा॥ २५॥ दस्युभिरिति॥ प्रह्वे निर्जने इदमुत्तरान्वयि॥ वनहस्तिभिरित्यस्य
यतो वेति शेषः॥ २५॥ रात्रेति॥ कुक्षे न रात्रा च वध्यत इत्याज्ञाप इत्यन्वयः॥ सर्वत्र वासमुच्चये॥ महार्ण
वे पोते स्थितो वा ते न नाध्याह्नेत आकुलितश्च॥ २६॥ यत्सुवेति॥ सर्वास्वावाधासु महापीडासु वेदनादुखे
नाभ्यर्दितश्च॥ २७॥ स्मरन्ति॥ मुच्येतेति कर्मकर्तृरितउ० शंकटं दुःखमुत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि॥ २८॥ दू
रादवेति॥ मम चरितं स्मरतः मम प्रभावात्॥ दूरात्पालयन्ने इत्यन्वयः॥ उत्तरार्द्धस्य रुषिरुवाचेत्या
दिः चंडोदाहरणः॥ २९॥ यथ्यतामिति॥ अनादौ यच्छीनिरातं काः निर्भयाः॥ ३०॥ रेत्याः प्रोद्यादेत्याः॥ ३१॥
आथयुः प्रवित्त॥ ३२॥ उपसंहरति॥ एवमिति॥ संभृत्य दृश्यं प्राप्तादुर्भयं अंतरंधीयतेति कर्मकर्तृरि
तउ॥ ३३॥ स्य दृष्टं ज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानं यदिति॥ तुष्टा फलोद्देशेन क्रियामाणकर्मणा तुष्टा ऋद्धिप्रय

४६

एति॥ संहिताया अविवक्षितत्वात् न संधिः॥ ३४॥ व्यासमिति॥ महोत्तमहादीनीपकलयति अधिकारमुप
वर्तयति सामहिकालीतया महाकाले प्रलये महामारी संहारक्रियातदुपयातयेतत्संकलं व्यासमि
त्यन्वयः॥ ३५॥ सेवेति॥ काले प्रलये॥ महामारी संहारशक्तिः सृष्टिः सर्गशक्तिः अजा जन्महीना का
ले स्थितिकाले सनातनी नाशहीना॥ ३६॥ भवकाले संपत्समये वृद्धिप्रदेति लक्ष्मीविशेषणं॥
अभावे विपत्काले॥ ३७॥ पुष्पेर्ध्वगंधदीपाद्यैः संसृजितेत्यर्थः॥ इतिकालोपनाम काशिवभट्टसुत
सतीगर्भजनागोत्रो भट्टकृते सप्तसती व्याख्याने द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ ऋषिरुवाच॥ एतदिति॥ ए
वमुक्तप्रकरणधार्यत इति सृष्टिप्रलययोस्तुल्यलक्षणं हेतुपेति सुरथसंबोधनं॥ १॥ विद्यातत्त्व
ज्ञानं तथेवेति समुच्चये॥ तथा देव्या त्वं सुरथः एव वैश्य समाधिः उत्तरार्धं मुतरान्वयितव्येन न्ये
अन्येचेत्यर्थः॥ विवेकिनः॥ अधिगतलोकशास्त्रतत्त्वाः॥ २॥ मोक्षत इति॥ मोक्षो मिथ्या ज्ञानं उपे
हीति वृद्धिच्छांदसि॥ ३॥ आगधितेति॥ सेवेत्यनेन सर्वत्र फलदात्रीयमेवेति सूचितं॥ भोगऐहि
कः॥ मार्क एव य उवाच॥ इति॥ ४॥ ब्रह्मपत्येति॥ संशितव्रतं तीव्रव्रतं निर्विस्फोटं स्वाकुलं म

सप्त. टी.
४७

मत्वंसीयत्वाध्यवसायः॥५॥ जगामेति॥ सराजावेप्रयश्चेत्यर्थः॥ एवमपि॥ देवीसूक्तं चरवेद
प्रसिद्धमहं विश्वेभिरित्येके॥ श्रीसूक्तमाथर्वणप्रसिद्धमित्यन्ये॥ वस्तुतो देवीसूक्तं नमो देव्या इत्या
दियंचमाध्यायस्य स्तुतिरुत सर्वदेवताकूटस्थावा महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शंभादिव धार्थिभिर्व्रत्ता
दिभिर्देवैर्दृष्टं सर्वल्लेखापरेहारेभ्यर्थादिफलकंतत्का माभ्यां ताभ्यां जयं॥ अनुपदश्रुतत्वात्
बुद्धिसन्निहितत्वाच्चैवमेव देवीसूक्तयदेन गृहीतमुचितं त्रसंमत आर्यमर्थ इति प्रागेव निरूपि
तमित्यरे॥ ब्राह्मणधः संस्थितं बीजं यो मवीजं दुताशनः॥ त्रिकोणविंदुना दक्षं ध्रुवादिनमोत
कं॥ श्रविका सिद्धिं ज्ञेयं देवीसूक्तं परं स्मृतमिति कंचित्युते॥ १॥ ह्रीं नम इत्येतत्॥ २॥ अहं एत
जजां अग्नि तर्प्य एं होमः पुष्यधये गंधादीषा धुपलक्षको॥ आदौ यत्ताहरो॥ अत्याहरो॥ ततो
निराहरो॥ त्यक्ताहरो॥ अनेन सूठयोगः स्तुतः॥ जन्मनस्को देवीमनस्को॥ समाहितो त्यक्तवा
द्यचेष्टे॥ ५॥ तो वलिं पशुकूष्मां ग्राधुपहारं ददतः॥ एवेत्यस्य राजेत्यादिः॥ राजो वनिज रुधिर
सिक्तं॥ एतेन वेप्रयस्य तत्त्वज्ञानेष्टया सात्विकत्वेन कथं राजसस्रजायां प्रवृत्तिरित्यपास्तं॥

असदजाधिकारित्वेन तत्तस्य सात्विककृते वायव्याभावाच्च ॥ ब्राह्मणस्य सात्विककृजया राज
सकलवत् ॥ एवं चैवकारः स्यादर्थः ॥ यतात्मनोः जतचित्तयोः ॥ ननु ह्यत्रैव प्रययोस्त्रैव किं
कत्वेनावेदिकतां त्रिके स्वमात्ररुधिरोहितवतिदाने कथमधिकारः ॥ तदुक्तं पाराशरियपुराणे ॥
अथ तत्वेदसिद्धोर्थः संज्ञाद्युः सर्वचित्तनेः ॥ अथ तत्तत्पुत्रे रथं स्मरंति मुनि सत्तमाः ॥ स्मृतयश्च
पुराणानि भारतं प्रमुखा न्यपि ॥ क्वचित्कदाचित्तत्रार्थकदाहो एमुनीश्वराः ॥ अधिकारिविशे
षाणां प्रवदंत्यर्थमास्तिकाः ॥ ब्राह्मणहृदयो न्योवा निः प्रां कंत्य रित्यजेत् ॥ वर्णश्रम
परिभ्रष्टः प्रायः श्रुतेष्वनुमुखः ॥ वेदेतरा मंगत्या पायीत धर्ममाचरेत् ॥ वेदादेतरा शक्ताव
हो नरकं गता इति ॥ स्तुतं संहितायां मपि ॥ तथापि यो शो मार्गं वेदेन न विरुध्यते ॥ यो शः प्रमा
णमित्युक्तं केषां चिदधिकारिणं ॥ अत्यन्तमतिनानां तु श्राणिनां वेदमार्गतः ॥ सार्वविभक्तिक
स्तसि ॥ वेदमार्गेत्यर्थः ॥ हीनानामिति शेषः ॥ प्रांचारा आदयो मार्गकालेनेवोपकारका इति
॥ कौर्मपि ॥ ब्राह्मणानां गोतमशायेन त्रयीवाद्यत्वे जाते तैः स्तुतो शिवकेशवा वित्युपक्रम्य

चकार मोहशास्त्राणिके शवः सः शिवस्तदा ॥ कापालं लो कुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमं ॥ पांचरात्रं पाशु
 पतं तथा न्यानि सहस्रशः ॥ कंचिच्छक्तित्युत्तराणां देवदत्तलपि सर्वथा ॥ सानि निर्मलतंत्राशास्तनु
 माद्यानवेदिके रिति ॥ मोहशास्त्रत्वं चैहिकफलदर्शनेन न तत्तत्तंत्रोक्तयारलोके कफलेष्वपि वि
 श्वस्य विशिष्टाः पुण्यासि ॥ तत्त्वादितत्तदर्थं वादयुच विश्वस्य वेदिकमार्गत्यागजनकमोहजनत्वा
 त्तंत्रांशानां निर्मलत्वं च वेदाभलकत्वात् ॥ धाम्ना ॥ धार्वतीश्वरसंवादे ॥ शृणु देवि ध्रुवद्वयामितामसा
 नियथाक्रमे ॥ येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ यथमं हि मये वोक्तं शैवपाशुपता
 दिकं ॥ मध्दत्तयावेशितेर्विश्वेः संश्रोक्तानि ततः परं ॥ कणादेन तु संश्रोक्तं शास्त्रं वैशेषितं महत्
 मोतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ द्विजन्मना जेमिनिना एव वेदप्रकाशिकं ॥ निरीश्व
 रेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरं ॥ विशोषेण तथा श्रोतं चार्वाकमतिगर्हितं ॥ देत्यानां नाशना
 र्थाय विष्णुना बुद्धरूपिण ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवेदिकं ॥ मयेव कथितं देवि ज
 गतां नाशकारणमिति ॥ अस्य एवार्द्धं आश्रितेति विशेषः ॥ न्यायवेप्रोधिकयोः सुखदुःखादि
 मत्वमात्मनः श्रुतिविरुद्धं निरीश्वरतासांख्यमीमांशयोः श्रुतिविरुद्धं तत्तदंशोत्तयाप्रका

मायं मायावातेनास्तिकानां ॥ वाशिष्ठे ॥ वेदमार्गेपरित्यज्यतंत्रमार्गेण विस्तरज्जं प्रांतिस्तु
प्रतिविस्तुवचं ॥ धिक्गुर्धिग्प्रांतिस्तु दुर्देसाहसीत्वमतोभृशं ॥ कोवावर्णं श्रमाचारं श्रोतं त्यक्तुं
त्वया विना ॥ शक्तः पापवलात्त्यक्तुं नास्ति ते निश्चयः श्रुतो ॥ कुं मार्गेण पि प्रांतिस्तु कृताश्रजाम
प्रत्यया ॥ अतः कालेन महता वेदमार्गे गमिष्यसीति ॥ अत्र पापवलात्त्यक्तुं रित्युक्ता पूर्वपापमेव
तत्प्रागेतंत्रप्रदेशे च कारणमिति स्तुचितं ॥ स्पष्टमेव भृष्टाधिकारिकत्वं च स्तुचितं ॥ तत्रैव स्थला
तरे ॥ पांचरात्रं भागवतं बौद्धं देगं वरं तथा ॥ लोकायतं च कापालं सोमं पाशुपतं तथा ॥ लाकुलं भे
रवं गामं शाक्तं सांभवं यामले ॥ एवं विधानि प्राश्नाणि विरुद्धानि महा मुने ॥ स्वतः प्रमाणभूतेन
वेदेन मुनिमदम ॥ वेदेकस्तानि प्राश्नाणि मनसा धिन संस्मरेदिति ॥ सर्ववेदाविरोधेन प्रामाण्यं
नायथा भवेत् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मवेदविदं वरं ॥ तत्कावेदनिरुद्धानि वेदमेकं समाश्रये
त्ति च ॥ सर्वस्मरति श्रुतिपुत्राण देशयातिकुलधर्मादिकं ॥ वा ॥ स्वागमेः कल्पिते स्तेस्तु जनान्म
दिमुखान्बुद्धं ॥ पांचरात्रं यथेन स्यात्स्थिरेयो तरो तरेति ॥ वा ॥ अभावे वेदमंत्राणां पांचरा
त्रोदितो हि विधिरेति ॥ सांख्यपुत्राणां ॥ श्रुतिभयः श्रुतिप्रोक्तं प्रायश्चित्ते भयं गतः ॥ कमलाश्रु

सप्त-टी-
४६

तिसिध्यर्थः ब्राह्मणस्तत्रमाश्रयेत् ॥ पांचरात्रभागवतंतंत्रं वैद्यानसाभिधं ॥ वेदभ्यश्च नमुदिश्य कमला
पतिरुक्तवानिति चेन्नमश्रोता च नंतु विश्राणं विशेषेण भवेत्स्मृ ॥ श्रोतागमार्चनं तत्रैवे प्रयेकोवल
मागममिति मंत्रराजानुष्टुपविधाने उक्तेस्तयोस्तत्राविधानात् ॥ श्रोतागमवैदिकेरेवमंत्रे रागम
शास्त्रोक्तन्याससाधारणोऽहं जाद्यंगकलापेन पूजनं ॥ यत्र नागमोक्तं वीजं तेषां नापितत्रत्य
नासादिसुयमंगंतच्छुद्धश्रोतं ॥ न्यासस्य तांत्रिकत्वं मत्वाश्रुताय नगृह्यपरिशिष्टे संध्याप्रक
रणे ॥ उक्तं सावित्र्याश्रुतिरेव तच्छ्रुत्यनुस्मृत्य देवतमेवानुस्मृत्य तामेतां चतुरहो भिप्रो वि
भक्तो मंतयोजितः ॥ यद्विश्रांगमंत्रे यथागमात्मनि विन्यस्यात्मनितद्व्यं भावयेत् ॥ यथा तत्स
वितुर्हृदयाय नम इति हृदये वरेणियं शिरसे स्वाहेति शिरसि भर्गो देवस्य शिरवावधिति शि
खायां स्वर्धामहिकवचाय दुर्मितिकवचमुरसि अधियो योननेत्रत्रयाय वोषडिति नेत्रललाटे
शुविन्यस्याथ प्रचोदयादस्त्राय कडितिकरतले नास्त्रं प्राच्यादिदशमुदिह्य न्यसेदंगन्या
स एव मण्येकेनेष्टंति सहिविधिरवैदिक इति ॥ अथ मंत्रदेवतांध्यायेदिति ॥ अत्रैव मयीत्यपि ना
न्यासांतराणं तांत्रिकमंत्रे श्रेष्ठ्यनावश्यकता स्तुचिता ॥ एकेषु ह्यब्राह्मण इत्यर्थः ॥ अनेनोक्तं

४६

तंत्रे निधिकार उक्तः ॥ हितं सविधिन्या सविधिरवेष्टितं नेष्टं ॥ विप्राः अनेन तंत्राणां वेदमूल
कत्वं निराकृतं ॥ हविषा दिविषयता च स्यष्टमुक्ताः विप्राणां वेष्टिमात्रे अधिकार इति स्मृतिः ॥ अन्यथा
तंत्राधिकारिणः प्रतिन्यासानां सर्वेष्वसंमततये के इत्युक्तिरसंगता स्यात् ॥ अतएव प्रयच्छसारे एको
नविंशोऽष्टले गायत्रीं मंत्रविधौ सञ्जु विष्णु रुद्रश्च सञ्जुः ससदा शिवे ॥ ससर्वोत्मा द्वये कुर्यादंग
न्यासं समाहित इत्यनेन न्यासानुक्ता एव कृत्वा सुसिद्ध्यर्थं गायत्रीं दीहितो जयेदित्युक्तं ॥ एवमु
क्तप्रकारेण न्यासानुक्ता दीहितः वक्ष्यमाण कलशाभिषेक लक्षण गायत्रीं विषयतां त्रिकदी
प्ता वा न जयेदिति तदर्थः ॥ अनेन तादृश दीप्ता चत एव न्यास सर्वकतज्जयेदधिकारं वदता तदहितस्य
शुद्धवेदिकस्य नस्यासे अधिकार इति स्यष्टमुक्तं ॥ तथा शारदायां न्यासानुक्ता तत्त्व ॥ २४ ॥ लक्ष विधाने
नभिस्ताप्री विजितेन्द्रियः ॥ व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीहितो जयेदित्युक्तं ॥ अनेन पुनश्चरण
मपितां त्रिकमिति स्यष्टमे वक्तं ॥ अतएव बोधायनादिभिर्नृशतरुद्रियविषये न्यास सर्वक जये
होमादिकथनं तदपिशेवागमाद्युक्तां त्रिकशिवदीप्तावतामेवं नान्येषामिति बोध्यं ॥ अतएव सा
मविधिः प्राज्ञलो ॥ अथ खल्वयमर्थः ॥ अदेशो भवतीत्ययमर्थः ॥ यो ह वा विदितार्थं यच्छेदे देवतं प्राज्ञ

एतेनमंत्रेण याजयित्वा वाध्यापयति वास्था एव वर्धति गर्ते वापतति प्रवामीयते पायीयन्भवति यातया
 मान्यस्य धेनुं संभवति ॥ यद्दुमुयधारयते एकैत्रस्य र्वेदियं वर्धसहस्रमिति धिभवतीत्यादि ॥ अ
 धिवेदमंत्रस्तसंबंधी अयं वक्ष्यमाण एव श्रद्धा उपदेशो न त्वधिक इत्यर्थः ॥ आसुराण्यदेन तदु
 क्तो विनियोग इति तद्राध्यकृतं ॥ यातया मत्वं तच्च चिरकालमनध्ययनार्थं ॥ इदं दिव्या सादीना
 मवेदिकत्वं स्पष्टमेवाह ॥ अविदिते त्वनेन ऋष्यादिन्यासस्याप्यवेदिकत्वमाह ॥ यत्तु भागवते
 वेदिकत्वांश्चिको मिश्र इति मे त्रिविधो मयः ॥ वया एवामीसिते नैव विधिना मांसमर्चयेदिति
 उक्तं ॥ तत्रेसादृशं चिको धिकारानुसारेण बोध्या ॥ मिश्रश्च वेदिकप्राधान्यतं प्रप्राधान्याभ्यां
 द्विधा ॥ मनु रपि ॥ निश्रेयसकरं कर्म द्विजस्येतन्निबोधत ॥ वेदभ्यासस्तथा ज्ञानमिंद्रियाणां
 च संयमः ॥ अहिंसा गुरु सेवा च निःश्रेयसकरं परं ॥ सर्वधामपि चेते धामात्मज्ञानं परं स्मृतं
 तद्यग्यं सर्वविधानां प्राप्यते ह्यमृतं स्मृतं यतः ॥ सर्वधामपि चेते धामां शुभानि मिह कर्मणं
 किंचित् श्रेयस्करतरं कर्म तं पुरुषं प्रति ॥ यस्मा मे धांतु कर्मणं प्रेत्य चेह च ॥ श्रेयस्करतरं तेयं
 सर्वसकर्म वेदिकं ॥ वेदिके कर्मयोगे तु सर्वान्ये तान्यशेषतः ॥ अंतर्भवति क्रमशस्तस्मिन् नूस्तस्मि

नृक्रियाविधौ ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वेदिकं ॥ इह चापुनराकाम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥ निः
कामं ज्ञानं सर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ एतद्विजन्मसाफल्यब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्येतत्कृतकृ
त्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ या वेदाद्यामृतयोः याश्च कश्चिदुद्वेष्टयः ॥ सर्वास्तानि व्युत्पन्नाः
क्षेत्रतमो निश्चाहिताः स्मृताः ॥ उत्पद्यन्ते यथं ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ॥ तानि र्वीकालिक
तथानि व्युत्पन्नान्यन्तानि च ॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्च ह्युसनातनः ॥ अशक्यं चाधमेयं च वेद
शास्त्रमिति स्थिति रित्याह ॥ अस्यार्थः ॥ वेदाभ्यास उयकशास्त्राभ्यासः तद्विधिर्न तपः कृष्णदिज्ञा
नमात्मज्ञानं अत्र वेदशास्त्रशब्देन मुख्यवेदपरः ॥ किं तु तं त्रेष्वप्यागमशब्दे अथोगा ॥ तत्साधा
वृणः ॥ सर्वथा मेधां वर्णानां वेदिकं कर्म श्रेयस्करमिति ॥ बह्व्यमाणसंग्रहे ॥ तत्र सर्वथा मेधां
वर्णानां मित्यस्यासंगतेश्च ॥ आत्मज्ञानस्य परत्वमाहुतश्चाति ॥ एवं हितं त्राभ्यासतदुक्तं तपश्चादी
नां वेदिकैस्तेषामपि मिथ्याशयेन प्रवृत्ति किं स्वदिष्ट्यादिसर्वथा ॥ तां चिके वेदज्ञानां उत्तरयति
प्रमाणमिति ॥ श्रेयस्करतरं दर्शयति ॥ वेदिक इति ॥ एतानि वेदिके शयया विहितानि बह्व्यमाणतंत्रो

सप्तटी-
५९

कानि॥ तां त्रिकर्मजन्यफलानामेहिकानां तेभ्यः शीघ्रं जायमानानामक्रमशः कालक्रमेण किं
विहितं वेन वेदिकर्मतो लाभेता न्यत्रांतर्भवति॥ तस्मिन्नास्मिन्नुत्तत्फलजनके॥ ज्ञानपूर्वज्ञान
कारणं अनेन निवृत्तस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं॥ वेदिकं स्तोत्रं॥ एतद्वेति॥ ब्राह्मणस्य विशेषत इत्यनेन तस्य
पातित्यं विना न्यत्रानधिकारः॥ तत्रिधा यादेशाश्च तत्रान्यत्र चोधिकार इति सूचितं॥ तदेवाह या
प्येतदिति॥ एतद्वेदिकं तां त्रिकर्मच॥ अत्र च विजयदं विप्रतरं॥ ननु किंचित् वेदिकं कर्म तत्राह
या वेदगाद्या इति॥ वेदमूलोक्तं त्रिरूपा॥ ऊदय्यः॥ वेदविरुद्धाः चार्वाकादिस्मृतयः ऐहिकमात्र
फलाः वेदविप्रतिपन्नत्वबुद्ध्या कृताः॥ निष्फलत्वे हेतुमाह॥ उत्पद्यंत इति॥ तत्तत्काले उत्पद्यंत
देयानदिमो हार्थं पुनः सत्ययुगादोच्यते विलीयंते च॥ अतो वेदाद्वेदमूलस्मृतेश्च यान्यन्यानी
त्यन्वयः॥ चोहेतो॥ तान्युत्पत्तिविनाशशालित्वात् यो ह्येयत्वेन सादित्वाच्च॥ यतो नृता नि अस
त्यहं पाणि पारलौकिकफलां शो नृतवादी निच अतः प्रेत्य निष्फलान्यतः केवलं वेदिकं कर्मैव विप्र
तत्रिधादिश्च मिश्रं सवेत्॥ अनेन तत्रिधादेरपि तां त्रिकर्मैहिकफलमेवेति सूचितं॥ एवं वेपरीत्ये

नवेदं स्तोति ॥ **यिह देव** ति ॥ वेद सर्वेषां च सृजंतं त्रंतु मनुष्या एव सनातनं सार्वकालिक मनाद्यनं
तत्वात् ॥ तत्त्वमेव दर्शयति ॥ **अशक्यमिति** ॥ कर्तुं मशक्यं सकल तत्तदर्थं ज्ञातृत्वस्य पुरुषेण भावात्
वेदतो ज्ञानपूर्वकमेव हेतु एवार्थो हेतुर्कस्मिन् अथ बुद्धिपूर्वकं तत्वेनास्मर्थमाणात्वाच्च
॥ यस्य निस्वसितं वेदा इति श्रुतेः श्रुतेः अथ मयं इत्यतः परिच्छेत्तु मशक्यं मनं तावेवेदा इति श्रुतेः श्रुतेः
तावपि श्रुतः सधर्मो धर्मो यो वेदादवाप्यते ॥ **अवरः** सतु विज्ञेयो यः पुराण दिव्य स्थितः ॥ आदि
नेति हासादि ॥ एतेभ्यस्तु यदन्यस्या धर्म भासाभिधायकं ॥ तत्तदूरतो बुधैरुपाज्यं मोहस्तथाश्रयो
मतः ॥ धर्म भासा वेदा मूलो वेद विरुद्धश्च ॥ मोहाश्रयत्वं त्वनुष्ठातृणामोहाजननाय तत्प्रवृत्तेः
तत्किं स्मार्तोऽपि धर्मस्या ज्योनेत्याह ॥ वेदार्थवित्तमेः कार्यस्तस्मिन् भिर्यत्सु तं पुरा ॥ तद्यत्नेनानुति
ष्टे तु तन्निष्ठं त्वं त्वं ज्ञेये इति स्मृतमित्यस्य वेदार्थतया स्मृतमित्यर्थः ॥ तेनामलत्वं दर्शितं ॥ वेद
र्थवित्तमत्वं तत्रां विधितिपन्न बुद्धित्वं ॥ अनेन तत्रादीनामविधितिपन्नत्वद्वेध्या कृतत्वं सावुश्चा
लार्थततः तेषां पुनरपि तत्र यो महात्म्या दित इति हि ॥ विप्रस्यापि सर्वकृतयापवशात् ॥ वेदिकमा

सप्त-श्री-
५२

अपरित्यागपूर्वतंत्रमार्गप्रयेणप्रकारान्तरेणवाभ्यस्तत्रैवधिकारः॥एतच्चोक्तंसांख्यपुराणेऽप्युक्तं॥
अत्रसांख्ययोगःपंचरात्रंवेदःपाशुपतंतथा॥आत्मप्रमाणान्येतानिहंतव्यानिहेतुभिरिति॥भारतोक्ते
स्तत्रैवआत्मनियंशःप्रमाणंतदतिरिक्तंशास्त्रवेदाविरुद्धस्यापिभ्यस्तत्रैवविधानप्रत्येवमाणत्वं॥तथा
पिआंशमार्गंवेदेननविरुध्यतेसांशःप्रमाणमित्युक्तंकेआंचिदधिकारीणामितिस्तत्संहि
तोक्ते॥केआंचिदेवप्रमाणंननुसर्वेयामितितदर्थः॥आगमानुपक्रम्यधिकारिविभेदेनप्रवृत्ता
निनसंशयइतिवामनपुराणेक्तेऽप्युक्तं॥तत्रवेदविरुद्धंशानुष्ठानेशीघ्रंश्रोतमार्गंआपिरितिविशेषो
यः॥तथातत्तत्परिगृहीतारंश्रुतिउदितानुदितहोमोव्यवस्थितोयथावेदिकानांवेदएवप्र
माणंभक्षानांतंआणिभ्यस्तत्राणंप्राक्याद्यागमाश्चप्रमाणमिति व्यवस्थाबोद्ध्या॥भ्यस्तत्रैवविशेषो
पिमिश्रजाधिकारी॥तंत्रोपात्तवेदेकेषुतस्याधिकारः॥किंचअहिधारीनांआयश्चित्तकरण
कालेसंध्यावंदनाधिकारवत्तत्रैवविशेषोयथाश्वमेधेनयजतेइतिश्रुतिबलादहोमस्यैवविधानेन
मंत्रसाध्यैश्चमेधेधिकारवत्तत्रैववेदिकेवधिकारः॥वेदिकतांमित्रयोश्चपरस्परमस्यशक्ति
तंत्रयुद्धेहितोमर्त्यावेदिकंनस्यशोत्सदा॥वेदिकंआपितंत्रयुद्धेहितंनस्यशोत्सदेतिवसिष्ठेनै

५२

गोक्तेः॥ तत्र वैदिकस्य॥ शुचितातां त्रिकस्य तु देवताऽसां निधयं मिति बोध्यं॥ यत्तु तत्र त्रैशुतं च मार्गं एतं वै
दिकमार्गं साधिका कथनं यत्तु भ्रष्टादिभ्यस्तत्तदधिकारेण॥ अतो च नार्थं मोहनार्थं च॥ नाहं शोभे
वज्रमकृतयापमेव कारणं॥ पांचरात्रे च कापाले पाखंडे च परेषु च॥ सिद्धिं ताभविष्यति मनुष्याः प्राप
कर्मिण इत्युक्तेः॥ कश्चित्तं त्रानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि वदन्ति तादृशं शस्तु माह संज्ञावलं विनेति
पराशरोक्ते यत्पुण्ये शुद्धिं पूजादिपुण्ये पूजा आध्यात्मिकं तदनुसारिण तत्तत्स्थितिभिर्नयश्च
तत्तत्तः॥ तं त्रानुसार्य च सर्वान्को वैदेवानां मिति अत्यन्तं शुचि विरोधात्॥ अत एव देवीपुण्ये॥ उपवासा
त्पारंभे तं भेदात्परमया चित्तं॥ अथाचितात्परं न तं तस्मान्न त्तेन वर्तयेदित्युपक्रम्य वा माचारो म
हादेवो न त्तेनोद्धरते न रा नित्युक्तं तेन न त्तादि पूजा तद्वृत्तादिकरणं च का माचारं तर्गतं मिति बोधितं॥
इदं च दुर्गादिनक्तं विषयं तत्र भ्रष्टस्यापि विषयस्य वा माचारे नाधिकारः॥ यो हं हिरण्यं विना विप्रो म
हा मायां प्र पूजयेत्॥ स पापः सर्वलोकानुच्युतो भवति रो गधरः॥ विप्रो यः पूजको वा मः सोऽन्यायी
पुण्यवर्जित इति कालिकापुराणम्॥ दाहिरण्यं दाहिरण्यं मार्गं॥ कथं चित्पापातिशया तत्र प्रवेक्षोपि म

सप्तरी
५३

धर्मांसादौ विधस्य नाधिकारः ॥ स्वगात्राधि रं रत्वा चात्मवध्या मवाधुयात् ॥ मधं रत्वा ब्राह्मणस्तु वा
ह्मण्यदिवहीयत इति कालिकापुराणात् ॥ **वामागमोऽपि** ॥ विधस्तु मधं संनभस्तयेत् ॥ स्वकीयां परकी
यां वा नाकृष्य ब्राह्मणो यजेदिति ॥ श्रीक्रमसंहितातंत्रसारदिलिखितवचनाम् ॥ आकृष्येत्यस्य च
मध्याध्यादिना वशो कृतोत्यर्थः ॥ अवांतु पिशिते रक्तेः सुरपायि सुरेश्वरि ॥ वर्णाश्रमोचितं धर्ममधि
चार्य यजंति ये ॥ भूतघ्नत पिशाचास्ते कथं तिब्रह्म राक्षसा ॥ इत्यगस्त्यसंहितायां गोरीप्रतिशि
ववाक्याम् ॥ मधद्ववंतु प्रहस्यनेतरेषां कदाचनेति वचनांतराच्च ॥ इति यवैश्वर्यधारण्यष्टादशविध
मधदानमेव ॥ ननु सुराक्षं तत्र तथोरनधिकारात् ॥ एतेन सोऽत्रामन्यादिन्यायेन विधस्यापि मधा
दिस्वीकारेन दोष इत्यपास्तं ॥ शास्त्रस्य तदधिकारि प्रहृष्टोऽन्यति साधे क्वात् ॥ त्रैवर्णिकस्ये यजन
याजनयोरधिकारस्य च सुरानिषेधात्तत्र सुराग्रहणास्त्रस्य वेदार्थं भिद्यते प्रतिदूर्यतरोऽपि
भावकस्य नं युक्तं न हि वामाचारी यमधादिविधिस्तथा ॥ वामदेवो वासनायां तु यांकां च न नपरि
हरेदित्युक्तं ॥ **तस्यायमर्थः** ॥ यांकां मापि स्वभोगेष्टया स्वत आगतां नाधर्मबुध्या त्यजेत् ॥ किंतु त

क्षपदार्थेषु भोगीयेषु तत्तत्सामदृष्ट्या उपभोज्येति न तु वलात्स्वयं प्रवर्तनीयेति तदर्थः ॥ अतस्तेन
न्यायेनास्त्रीभोगादेवास्त्रुणं प्रति धर्मत्वं वक्तुं शक्यं तदुपासनं वदस्य वास्त्रुणमात्राधिकाराभावाच्च
वेप्रयस्यमाक्षिकं शुद्धं स विधस्य तु साज्यकं ॥ आस्त्रुणस्य तु गवां ह्रीरमित्युक्तेन ॥ अत्रापि भ्रष्टो विप्रो
आस्त्रुणपदार्थः ॥ पुनः पीत्वा पुनः पीत्वा यत्तत्त्वो धरणी तले ॥ उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्मन विंदति ॥ इत्या
दितुं श्रद्धापरमेव लोकव्यवहारे ॥ मद्यादिनो निवृत्तस्यापि श्रद्धायाः सोऽत्रा मर्यादित्यायेन एजाका
ले तत्स्वीकारो बोध्यः ॥ मद्येऽत्र शापकृत् शापशुक्रप्राप विमोचन प्रकारोऽपि श्रद्धास्यैव ॥ तं विना
तेन द्रव्येण एजने श्रद्धादीनामपि सिद्धिर्धनवंधात् ॥ अत एव देवीपुराणे वेश्यासु गोपवालासु च
ठहूणत्वं शेषमुच्यते ॥ श्रद्धास्त्री विशेषेषु पुलिंदशवरेषु च लोकोत्तरेण मार्गेण धामाचारेण सिद्धिरेति
श्रद्धादीनामेव तत्राधिकार उक्तः ॥ लोकोत्तरेणेत्यस्य लोकविलक्षणत्वेन तदनं गीकृतेनेत्यर्थः ॥ स्त्रीश
देनातिभ्रष्टा विप्रादिस्त्रियोऽपि ॥ आस्त्रुणस्य साक्षात्तत्त्वलिखनमपि न भवति ॥ आस्त्रुणस्य वलित्य
त्रतत्रायं विहितक्रमः ॥ कृत्वा ह्यतमयं सिंहं नरं व्याघ्रं च भैरवं ॥ अथवाक्षयविकृतं पवतो दमयं च

सप्त-टी-
५४

वाधसमये चंद्रहासेनेति कालिकापुराणम् ॥ अत्र सिंह नर व्याघ्रा उपलक्ष्य ॥ कृष्णं उश्री फले धु
दं अदिष्टे दाय्य न्यत्रोक्तः ॥ यजुः अदेत ज्ञान निष्ठो यो यो सो संसार पारगः ॥ स एव जनने दूष्य अधि
कारी परो भवेदिति सिद्धि नाथ संहिताया मुक्तं तनु नयथा श्रुतं ॥ तादृशस्य कर्म मात्रे नधिकारात् ॥ त
स्मात्तत्सदृशं परं ॥ सार्वभौमो यथा राजा स्वध्वं देवर्तते भुवि ॥ प्रारब्ध कर्मण ज्ञानी स्वध्वं देवर्तते तथेत्या
दियथा तस्या हरविहार दिव्य नियमः प्राप्ते एव दर्शितस्तथा यो यथेष्टा हरविहार शाली लोक
लज्जाहीनः प्रतडादिः समुखोधिकरीति तदर्थं वस्तुतः सार्वभौमे यथेत्याद्यपि बलं तस्मिन् प्रानं
तु तस्य स्वध्वं दचरणमस्ति ॥ ज्ञानिर्न प्रक्रम्य प्रारब्ध कर्म प्रावत्या द्रोणे विष्टा भवेद्यदिति श्रु
ते वसदादुःखं भुंक्ते विष्टि गृहीतवत् ॥ नयथेष्टा चरणं तस्य रागा ल्के न चिदिष्यत इत्यभिधुक्तेः
सनत्कुमार संहिताया मध्युक्तम् ॥ बाधसजान कर्तव्या कर्तव्या बाधु जातिभिः ॥ साधु धुपदा
न एव मे हि कसाधनात् न कर्तव्येत्यस्य विद्वेरेति श्रोतम् ॥ तदा ह ॥ कर्तव्या बाधेति बाधानाह ॥ बा
धसजानाः कौलाः क्षपणाश्च कपालिनः ॥ दिगंबर एति हासावा मकास्तत्र वादिनः ॥ अंतरा

११५
१३

५४